

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

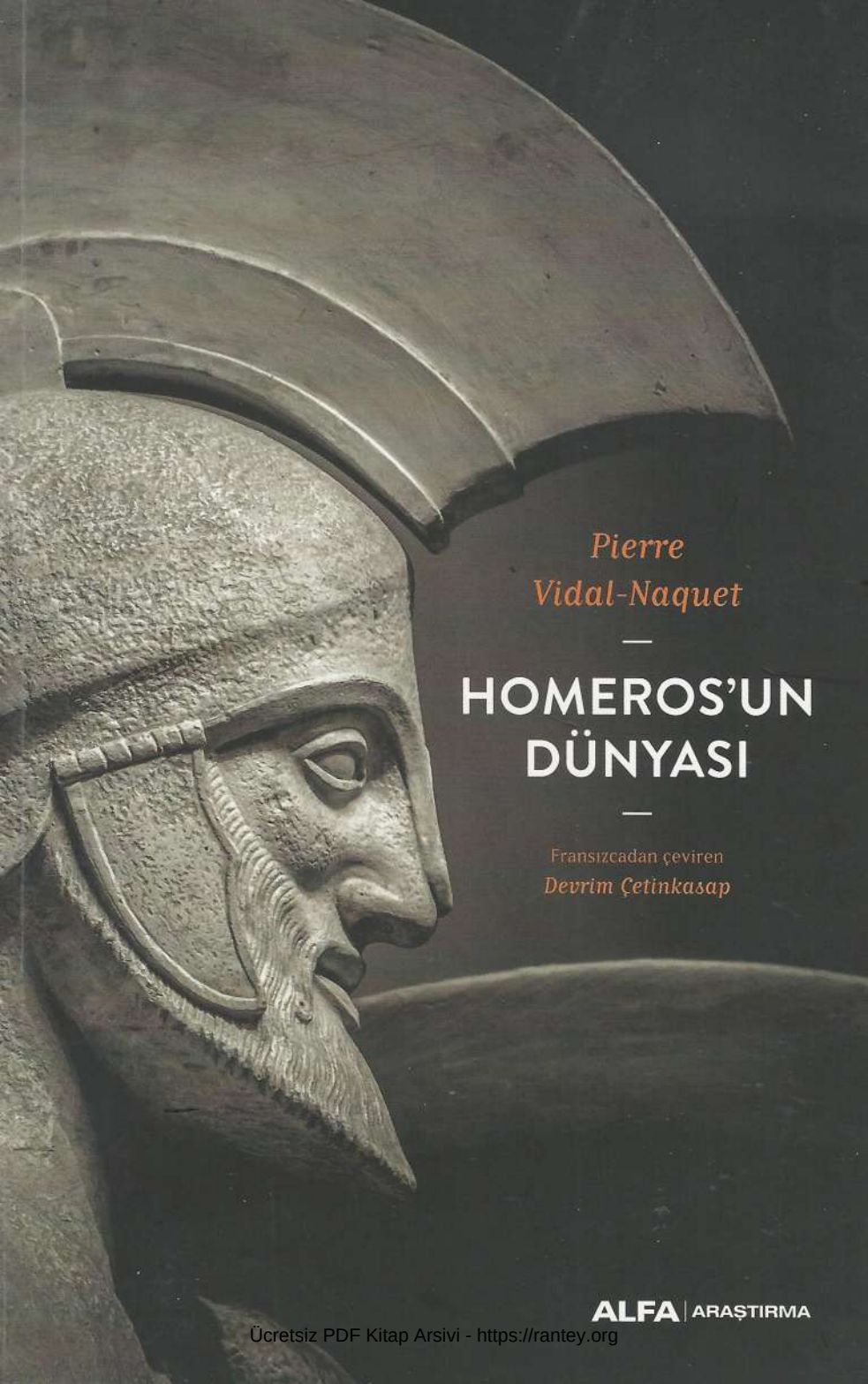
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

*Pierre
Vidal-Naquet*

HOMEROS'UN DÜNYASI

*Fransızcadan çeviren
Devrim Çetinkasap*

ALFA | ARAŞTIRMA

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

HOMEROS'UN DÜNYASI

PIERRE VIDAL-NAQUET (23 Temmuz 1930 - 29 Temmuz 2006)

Antik Yunan alışmaları alanında uzman Fransız tarihçi. 1969'dan itibaren EHESS'de ders vermiş, kendi uzmanlık alanının yanı sıra aėdař tarih, özellikle Cezayir Savaşı (1954-62) ve Holokost zerine de çalışmıştır. Fransız ordusunun uyguladığı işkencelere karşı çıkmış, Ortadoğu barış girişimlerini desteklemiş, Michel Foucault ve Jean-Marie Domenach ile birlikte cezaevi mahkmlarının seslerini duyurmalarını sağlamak için *Le groupe d'information sur les prisons* (GİP) hareketini kurmuştur.

DEVRİM ÇETİNKASAP (1975)

şişli Terakki Lisesi ve Marmara Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölüm'nden mezun oldu. Galatasaray niversitesinde yüksek lisans ve doktora olmak üzere felsefe eğitimi aldı. 2004 yılından beri kitap evirmerliėiyle uğraşıyor. Fransızca, İngilizce ve İspanyolcadan otuzu aşkın kitap çevirisi vardır. 2008 yılından beri ayrıca kitap editörlüğü yapmaktadır. İzmirli, evli ve bir ocuk babasıdır.

Homeros'un Dünyası

© 2018, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Le monde d'Homère

© 2013, Le monde d'Homère

Kitabın Türkçe yayın hakları Akçalı Ajans aracılığıyla Harvard University Press ile yapılan anlaşmayla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Çeviren Devrim Çetinkasap

Kitap Editörü Zafer Zorlu

Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Emel Dilek Parlak

ISBN 978-625-449-895-4

1. Basım: Aralık 2023

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

ÇiftelhavuzlarYolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Çağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

*Pierre
Vidal-Naquet*

—

HOMEROS'UN DÜNYASI

—

*Fransızcadan çeviren
Devrim Çetinkasap*

*Torunlarıma,
Fabien ve Marina,
Élie ve Juliette.*

İÇİNDEKİLER

Teşekkür, 7

Önsöz, 9

I İKİ ŞİİRİN KISA GEÇMİŞLERİ, 11

II TARİH VE COĞRAFYA, 25

III YUNANLAR VE TROYALILAR, 39

IV SAVAŞ, ÖLÜM VE BARIŞ, 53

V İNSANLARIN KENTİ, TANRILARIN KENTİ , 67

VI ERKEKLER VE KADINLAR GENÇLER VE YAŞLILAR, 79

VII KRAL, DİLENCİ VE ZANAATKÂR, 95

VIII ŞİİR, 111

IX HOMEROS'A İLİŞKİN MESELELER, 123

Dizin, 131

TEŞEKKÜR

İlyada'nın Paul Mazon ve Victor Bérard tarafından, Odysssea'nın ise Philippe Jaccottet tarafından yapılmış mevcut çevrilerini kitapta kullanmakla birlikte, bunlarda kimi zaman ufak değişiklikler yaptım. Ayrıca 1941 tarihli "L'Illiade ou le poeme de la force" [İlyada, gücün şiiri] başlıklı makalesinde Simone Weil'in yaptığı çok güzel çeviriden parçaları da kullandım.

Metinde düzeltmeler yapan Jean-Christophe Saladin'e ve benim için bir nevi denek vazifesi gören oğlu (11 yaşındaki) Joseph'e; editörlerime, özellikle de yazma metni kitaba dönüştüren Anthony Rowley'e teşekkür ederim.

Burada sayamayacağım pek çok esere başvurmaksızın bu kitabı yazamazdım. Bu eserlerin bazılarının yazarlarını sayacağım sadece; bazıları hocam, bazıları öğrencim, çoğu ise dostum olmuş kişiler: Elisa Avezzu, Annie Bonnaf, Benedetto Bravo, Pascale Brillet-Dubois, Philippe Brunet, Richard Buxton, Michel Casevitz, Maria Grazia Ciani, Riccardo Di Donato, Herv Duch ne, Pierre Ellinger, Moses I. Finley, François Frontisi-Ducroux, Ariane Gartziou-Tatti, Marion Lafouge'un de üzerinde alıştığı illüstrasyonların önemli bir kısmını kendisine borçlu olduğum François Lissarrague, Irad Malkin, Hélène Monsacr, Claude Moss, Gregory Nagy, Pietro Pucci, Suzanne Said, Pierre Sauzeau, Evelyne Scheid-Tissinier, Alain Schnapp, Annie Schnapp-Gourbeillon, Jesper Svenbro, Odette Toucheffe-Meynier.

ÖNSÖZ

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Paris'te, henüz bir çocukken, Troya savaşı ve devamıyla ilgili efsanelerden derleme bir kitap geçmişti elime. Çoban Paris'in hikâyesiyle başlıyordu: Paris üstünde "en güzeline" yazılı elmayı vermek için üç tanrıça –Hera, Athena (RESİM 16) ve Aphrodite– arasında bir seçim yapmak zorunda kalır. Elma karşılığında Hera güç, Athena bilgelik vaat eder Paris'e. Buna karşılık, Aphrodite dünyanın en güzel kızını, Spartalı Helene'yi sunarak yarışmayı kazanır. Paris Helene'yi kaçıır ve bu da Yunan ordularının Troya'ya, Çanakkale boğazının Asya kıyısına çıkartma yapmalarıyla sonuçlanır. On yılın sonunda Yunanlar devasa bir tahta atın içine saklanarak Kral Priamos'un şehrine girmeyi başarırlar ve yakıp yıkarlar şehri. Sadece Aphrodite'nin oğlu Aineias'ın başını çektiği bir grup Troyalı kurtulmayı başarıp İtalya'ya gider; Aineias'ın soyundan gelen biri burada Roma şehrini kuracaktır. Yunanlara gelince onlar vatanlarına geri dönüşte daha büyük sorunlarla karşılaşır. Özellikle de içlerinden birisi, Odysseus, kralı olduğu adayı bulmadan önce Akdeniz'de on yıl oradan oraya dolaşır. Bu krallığın adı İthake'dir. Odysseus'un karısı Penelopeia'ya kocasının yokluğunda "talipler" çıkmıştır; bir grup genç adam Penelopeia'nın karar vermesini beklerken Odysseus'un sarayını soyup soğana çevirmektedir. Troya savaşının *İlyada*'da [Ilias] anlatıldığını zannediyordum o dönemde. Odysseus'un eve dönüşü de aynı şairin *Odysseia*'sının konusuuydu.

Bu son zannımda yanılmamışım. Fakat bahsettiğim bu ilk tanışıklıktan sonra, babaannem bana *İlyada*'nın Fransız-

ca çevirisini hediye etti. Önce, kitapçının babaanneme şaka yaptığını düşündüm. Çünkü hikâye Troya kuşatmasının üstünden dokuz yıldan fazla zaman geçmişken başlıyor ve daha tahta at ortaya çıkmadan şu ifadeyle bitiyordu: "İşte böyle yapıldı atları iyi süren Hektor'un cenaze töreni."¹ Hektor'un Troya'nın önde gelen koruyucusu olduğunu ve Yunan savaşçılarının en yamanı Akhilleus tarafından öldürüldüğünü biliyordum.

Sonraki yıllarda biri [*İlyada*] 15.680, diğeri [*Odyseia*] 12.100 mısra olan bu iki olağanüstü şiiri daha yakından tanımak, çevirilerinin ve orijinallerinin tadını çıkarmak fırsatını buldum. Ayrıca Yunan halkının tarihi ve edebiyatıyla ilgili öğrenebildiğim her şeyi öğrendim. Bizim edebiyatımız da Yunan edebiyatının bir mirasçısıdır. Troyalı kahraman Hektor'un karısı Andromakhe, Racine'in en ünlü trajedilerinden birinin ismine ve başkarakterine ilham vermiştir. Aynı Andromakhe Baudelaire'in en güzel şiirlerinden birinde de karımıza çıkar. *İlyada* olmadan bunların hiçbirisi var olamazdı. *Odyseia*'ya gelince Fransızcada onu cins isim haline getirmişiz. Örneğin Tour de France'ta [Fransa Bisiklet Turu] sık sık, bir bisikletçinin *Odyseia*'sından bahsedilir.

Bu kitapta, bu iki destanın bana öteden beri verdiği hazı her yaştan okuyucularla paylaşmayı deneyeceğim. Elbette destanlardan bazı parçalar nakledeceğim ama aynı zamanda bu destanları hem zamanda hem de mekânda kendi bağlamları içine yerleştirmeye çalışacağım. Kitabı okuduktan sonra, bu metinleri çevirilerinden veya daha iyisi, orijinallerinden okuma arzusuna kapılacak olursanız ben de amacıma ulaşmış olacağım.

¹ Yazarın *İlyada* ve *Odyseia*'dan yaptığı alıntılar için Azra Erhat-A. Kadir çevirisinden faydalandık. Fransızca çeviri ile Türkçe çevirinin farklarından kaynaklanan kimi uyumsuzlukları aşabilmek için de gerektiğinde küçük değişiklikler yaptık <http://rantey.org>

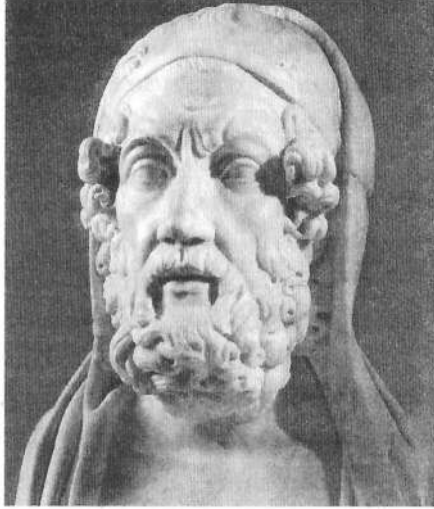
İKİ ŞİİRİN KISA GEÇMİŞLERİ

Homeros'un görünüşüne aşinayız: saçlı sakallı, kör bir adam. Bir resimden değil heykelden tanıyoruz onu. Roma döneminden kalma bu heykel Baviera bölgesinde, Münih'te bir müze de muhafaza ediliyor. Büyük olasılıkla MÖ 5. yüzyıla, Yunan sanatının klasik dönemine ait bir modelden esinlenerek yapılmıştır (RESİM 1). Homeros'un "yaşamöyküleri" vardır, fakat tümüyle efsanevidirler. Kör olduğunun söylenmesi, eskilerin, görme duyusundan yoksun birinin hafızasının çok daha güçlü olacağını düşünmelerindendir; belki de haklılık payı vardır bu düşüncede.

Asya'daki Yunan coğrafyasında, daha net söylersek bugünkü Ege kıyıları ve ona yakın Yunan adalarını kapsayan İonia ve Aiolis'teki yedi kent, Homeros'un doğum yeri olma onuru için birbirleriyle çekişmiştir. Bu şehirlerin arasında, kıta tarafında bulunan Smyrna [İzmir] ve "Öğretmenin Taşı" da denilen "Homeros Taşı"nın öteden beri ziyaretçilere sergilendiği Khios [Sakız] Adası da vardır. Şairin çocuklara mısralarını okurken kullandığına inanılan kürsü biçimi verilmiş bir kayadır bu.

Bu kör şairle ilgili çok –ve kimi zaman mantıksız– hayaller kuruldu. Tek bir Homeros mu vardır, yoksa iki mi, yoksa bazılarının düşündüğü gibi çok sayıda mı? Yine Sakız Adası'nda

Homerost'un soyundan geldiklerini iddia eden Homerosoğulları (Homerides) yaşamıştır. Bir *rhapsodos* lar grubu olan bu kişiler sözde atalarının şiirlerini söylerlerdi.

RESİM 1. Hellenistik dönem Yunan orijinalinden yapılmış Roma kopyası Homeros büstü. Yunanlar ve Romalılar tarafından görüldüğü haliyle kör ozan.

NOT: Okur, Yunan ressamaların *İlyada* ve *Odysseia* kadar meşhur da olsa- bir metni resmetmeye değil, imgelerle kendi anlatılarını yansıtmaya çalıştığını hatırlamalıdır. İllüstrasyonlar daha sonra, Roma dünyası ve modern dönemde ortaya çıkacaktır.

Rhapsodos kimdir? MÖ 5. yüzyıldan kalma Attika vazosu üzerinde birini görüyorsunuz (RESİM 2). Söylev verir bir tavırla bastonunun ucunu kavramış ve bizim çizgi filmlerimizdeki gibi dudaklarından epik bir şiirin dizeleri dökülüyor (Mykenai yakınlarında muhkem Tiryns şehridir burası (RESİM 3). Sonraki yüzyılda filozof Platon, diyaloglarından birinde hocası Atinalı Sokrates'i (MÖ 399 yılında ölüme mahkûm edilir) bu rhapsodos'larla biriktiren Ephebos'ları böyle konuşturur:

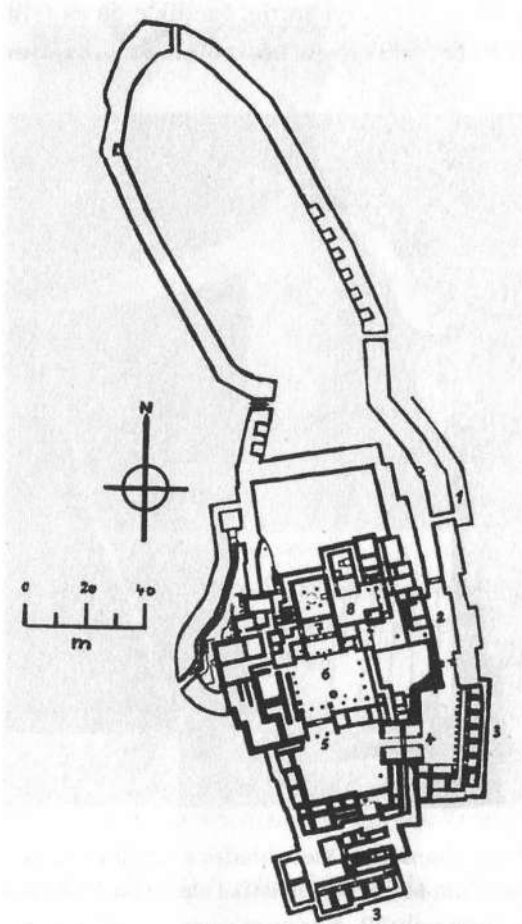
Şunu söylemeliyim ki İon, siz rhapsodos'lara sanatınızdan ötürü çok defa imrenmişimdir! Süslenip bezenmek ve mümkün olduğunca güzel görünmek sanatınızın bir gereği. Hem ayrıca, bir sürü iyi şairle, özellikle de en iyileri ve en kutluları Homeros'la haşır neşir olmanız bir zorunluluk.

RESİM 2. Bir *rhapsodos*; Kleophrades'e atfedilen kırmızı desenli *Odyseeia*'nın MÖ 9. yüzyıl Attika amforası, MÖ 480 civarı.

İon, Homeros'la *haşır neşir* olarak geçirmiştir hayatını; kastedilen, *İlyada* ve *Odyseeia*'yı ezbere bildiğidir. Bu şiirleri okuyarak veya başkalarından duyarak öğrenmiş olabilir.

Homeros bir rhapsodos değildi; o bir ozan, *aoidos*'tu. Yuncada bu kelime "şarkı söyleyen" anlamına gelir. Nitekim Homeros tarzı şiirler aoidos'lar tarafından oluşturuluyor ve küçük bir telli çalgı olan *phorminx*'in eşliğinde okunuyordu.

RESİM 3. Mykenai dönemindeki Tiryns şehrinin planı.

1 Giriş rampası	2 Hol	3 Galeriler
4 Propylaia	5 Propylon	6 Dairesel sunaklı avlu
7 Megaron	8 Özel kısım	

Homeros ne zaman yaşadı? Genel kanı *İlyada* ve yılın son yıllarına veya 8. yüzyıla ait olduğu yönünde. *İlyada*'nın *Ody-sseia*'dan daha erkene, belki birkaç on yıl önceye tarihlen-dirilebileceği düşünülüyor. MÖ 8. yüzyıl, Yunan ve genelde Akdeniz dünyasının tarihinde çok önemli bir dönemdir (örne-ğin Roma MÖ 753'te kurulmuştur). Avrupa, Asya ve adalara yayılmış Yunan coğrafyasında özgün bir toplumsal yaşayış biçiminin, kent devletlerinin güçlenip pekiştiği bir çağdır. Bir grup özgür adam herkes adına konuşarak "biz" demektedir. Kral kalmamıştır ya da varsa bile, sembolik bir rol oynamak-tadır. Kent devletleri halkın değilse bile, toprakları olan ve topraktan gelir elde eden kimi zaman da deniz ticaretiyle uğ-raşan (nispeten) zengin kişilerin egemenliğindedir.

İlyada veya *Odyssseia*'yı okurken, bu şiirlerin zengin ve güçlü adamların huzurunda okunmak için tasarlandığını unutmamalıyız. Tepeden tırnağa silahlanıp savaşa girmeye muktedir insanlardı bunlar; tolgalar, göğüslükler, baldır zırhları... Peloponnesos'un kuzeyinde, Argos'taki bir mezar-da neredeyse el değmemiş halde bulunan MÖ 8. yüzyıla ait zırh takımına bir bakın (RESİM 4). 8. yüzyılda kentler topluca önemli kararlar verebiliyorlar, örneğin Güney İtalya ve Sicil-ya'ya koloniler kurmaları için göçmenler gönderiyorlardı. Bu yeni kentler arasında Napoli'nin çok uzağında olmayan Cu-mae veya Sicilya'daki Syracusai da vardı.

1955'te, Napoli körfezindeki bir ada olan Ischia'da yakla-şık MÖ 720 yılından kalma ve Homeros'un şiirlerine ilk defa yazılı referansta bulunan bir kupa bulundu. "Konuşan nesne" denilen bir şeydi bu; kupanın onu kullanan içiciye hitap ettiği varsayılıyordu:

İçimi güzel kupasıyım Nestor'un. Tacı güzel Aphrodite'nin
arzusuyla dolar, benden içen kişi.

RESİM 4. Argos'taki bir mezardan göğüslük ve kask;
çekiçle işlenmiş sac; MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Ücretsiz PDF Kitap Arama: <https://khankey.org>

Aphrodite aşk tanrıçasıdır. İhtiyar Nestor'a gelince, o da *İlyada* ve *Odyseia*'daki önemli karakterlerden biridir. *İlyada*'nın XI. bölümünde tasvir edilen bir kupaya sahiptir. Yükarıdaki ibare mısra şeklinde yazılmıştır. Böylece Yunan epik şiirinin konularının ve hatta formlarının yazılı biçimde, MÖ 8. yüzyıldan beri var olduğuna emin olabiliyoruz.

Bu bağlamda Homeros'un konumu nedir –veya daha net söylersek bu ad altında bize *İlyada* ve *Odyseia*'yı miras bırakmış şairlerin konumu nedir? Bugün Homeros'un yapıtlarına ulaşmak isteyince bir kitapçıya gidersiniz. Eğer kendiniz şiir yazıyorsanız onu bir yayıncıya verirsiniz ve o da şiirleri matbaaya yollar. MÖ 8. yüzyılda ne kitapçılar, ne yayıncılar, haliyle ne de matbaalar vardı. Matbaa ilk defa Çin'de ortaya çıktı ve sonra, 15. yüzyılda Gutenberg'le birlikte Batı'ya geldi. Homeros'un şiirleri ilk defa 1488'de, İtalya'nın Floransa kentinde basıldı (RESİM 5).

Peki ya Homeros'un çağında durum nasıldı? Ozanlık pratiği ile yazı arası arasında fiilen bir ilişki var mıydı? Şairler bu konuda ne diyorlar? *İlyada*'nın VI. bölümünde Troyalıların tarafında savaşan kahraman Glaukos, Akha kahramanı Diomedes'e atası Bellerophontes'in hikâyesini anlatır. Bellerophontes Yunan mitolojisinde iyi bilinen bir karakterdir, özellikle de canavar Khimaira'yı öldürmesiyle tanınır. Bellerophontes içinde "ölüm işaretleri" barındıran bir mesajla birlikte Lykia kralına gönderilir. Bugün olsa, muhatabından onu getireni öldürmesini talep eden şifreli mektup derdik bu mesaja. Bu olay yazının nasıl, biraz şeytani bir şey olarak anlaşıldığını çok iyi koyuyor ortaya. Yazının şiirleri veya 7. yüzyıldan itibaren yapıldığı gibi yasaları kayda geçirmek gibi bir işlevli yoktur burada; ölüm mesajı taşımaktadır.

Odyseia'nın başında olduğu gibi *İlyada*'nın başında da şair bir tanrıçaya, her şeyi bilen ve söyleyen Mousa'ya hitap eder: "Söyle, Tanrıça, Pelusosğlu Akhilleus'un öfkesini söy-

le." Veya "Anlat bana Tanrıça, binbir düzenli yaman adamı." Demek ki, bellek tanrıçasının kızları olan Mousalar şiirin temsilcisidirler. *İlyada*'da bir *kithara* eşliğinde şiir söyleyebilen tek kahraman, "Akhaların en üstünü," ideal kahraman Akhilleus'tur. *Odysseia*'da ise aksine, aoidoslar muhtelif. Bunlardan biri, Odysseus'u İthake'ye götüren denizci halk Phaiaklar arasındadır. Bir diğeri Odysseus'un sarayındadır ve kahramanımız taliplerden öç aldığına ona dokunmayacaktır. Bizzat Odysseus da yolculukları sırasında şarkı söyleyen bir aoidostur. Son olarak bir de, Troya ve Phaiak arasında karşılaştığı uğursuz yaratıklardan olan Sirenler vardır; bunlar, yarı kadın yarı balık değil, yarı kadın yarı kuştur (RESİM 6). Odysseus kendini onların cazibesine kaptırırsa mahvolacağını bilmektedir. Yol arkadaşlarının kulakları tıkalıdır; kendisi ise geminin orta direğine bağlıdır. Şiir de yazı gibi tehlikeli bir şeydir.

Sirenler neyin şarkısını söylüyordu? Elbette Troya savaşının:

Biliriz biz engin Troya'da olup biten her şeyi,
Argoslularla Troyalıları tanrıların ne acılar çektiğini,
biliriz biz ne olur ne biter bereketli toprak üstünde.

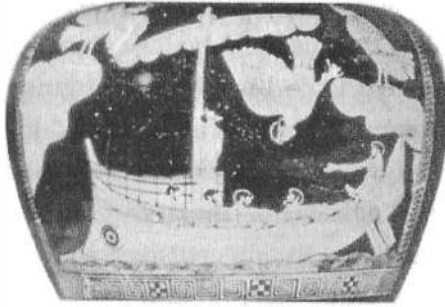
[*Odysseia*, XII:189 vd]

Ve bu kuş-kadınlara çok yaklaşanlar feci bir tehlikeye maruz kalırlar:

Sirenler onu çayırdı çınlayan ezgileriyle büyüler,
Çayırın çevresinde kemikler vardır, öbek öbek,
Bunlar kemikleridir etleri çürüten insanların.

[*Odysseia*, XII:43 vd]

Demek ki *Odysseia*, aoidosluk mesleği, onun yüceliği ve doğurabileceği tehlikeler hakkında bir tür düşünce çabasının içinde barındırılmaktadır.

RESİM 6. Odysseus ve Sirenler, kırmızı desenli Attika stamnusu, MÖ 490 civarı.

Ozanlar tamamen sözlü olan destanları birkaç sene arrayla ve pek az değişiklikle çoğaltıp yayabiliyorlardı. Aynı olay Afrika'da, Okyanusya'da ve diğer toplumlarda, örneğin Kürdistan'da da gözlenmiştir. Bununla birlikte, epik destan parçalarının sabit hale gelişi ile Yunanların MÖ 900 civarında Fenikelilerden aldığı alfabetik yazının gelişimini ilişkilendirmek güçtür.

Bütün mesele metinlerin *ne zaman* sabit hale geldiğini bilebilmektir. Bazı bilginlere göre bu, çok erken dönemde gerçekleşmiştir; bazılarına göre ise "tiran" –yani Atinalılar tarafından seçilmemiş– Peisistratos'un metinlere resmi bir form kazandırdığı MÖ 560 tarihinden önce gerçekleşmiş olamaz. Bunların ikisi de uçta yer alan varsayımlardır. Kesin olan bir şey varsa, o da bu metinlerin sabit hale getirildikleri tarihten matbu hale getirildikleri 1488 yılına dek çok az değiştikleridir. *Odysseia* da, *İlyada* da, başından sonuna kadar ne söyleyeceğini iyi bilen "anıtsal" bir eser sahibinin damgasını taşır. Metinlerin alfabedeki harfler model alınarak I'den XXIV'e kadar bölümlere ayrılması¹ ise daha geç tarihlidir. İskenderiye dönemi denilen zamanda, muhtemelen MÖ 3. yüzyılda gerçekleşmiştir.

¹ Yunan alfabesi için Prof. Dr. Kostas Vasilopoulos, www.kostasvasilopoulos.org

Metinler hangi dilde kaleme alınmıştır? Ağırlıklı olarak Anadolu'da konuşulan iki lehçeye, İonia ve Aiolia lehçelerine dayanan kısmen yapay bir dilde kaleme alınan *İlyada* ve *Odyseia*'daki toplam 26.000 dize "heksametron daktylos" denilen bir forma sahiptir. Her mısra altı ölçü kalıbından oluşur (Yunancada *heks* "altı," *metron* ise "ölçü" demektir). Her kalıpta bir uzun, iki kısa hece (buna *daktylos* denir) veya iki uzun hece (buna *spondaïos* denir) vardır. Aksanlar Fransızca'da olduğu gibi sözcüklerin son hecesine yapılan vurgu aksanı değil "tonik," yani müzikal bir aksandır. Zihninizde şöyle canlandırabilirsiniz: Homeros ismini söylemek için la notasından sol'e geçmek gerekir.

Peki, Peisistratos'un zamanından, yani MÖ 560 civarından metnin Yunanca ilk basım tarihi 1488'e kadar neler olup bitmiştir? Yunanlar için Homeros şairlerin en mükemmelidir; Kitab-ı Mukaddes'in Yahudi ve Hristiyanların kitabı olmasına, *İlahi Komedyâ*'nın yazarı Dante'nin İtalyanlar için bütün zamanların şairi olmasına benzer bu. Genç Yunanlar okumayı Homeros'la öğrenirlerdi. Metinler, açıp okuması pek rahat olmayan tomarlar, Latinceyle *volumina* biçimindeydi. Bu nedenle tomarların açılıp kapanmasında çoğu zaman bir kölenin hizmetine başvuruluyordu. Metin-Homeros'un yanı sıra, neyse ki bir de imge-Homeros, yani vazo ve heykellerin Homeros'u vardı.

Bu *volumina*, papirüs veya (dövülmüş ve işlenmiş koyun derisinden) parşömenler üzerine de yazılabiliyordu. *İlyada* ve *Odyseia* genel kültürün bir parçası olduğu andan itibaren, kısa süre içinde metinlerin sahiciliğinden emin olmak adına eleştirel incelemeler yapılmaya başlandı. İskender'in fetihlerinden sonra Yunanca, Akdeniz ve Ortadoğu'nun kültür dili haline geldi. Bilginlerin okulları, özellikle Mısır'ın Yunan hükümdarlarının başkenti İskenderiye'ye, Anadolu'da ise Bergama'ya yerleştiledi. Bu bilginlerin hazırladığı nüsha-

lar elimizde yok, fakat onlara ait pek çok tespit daha sonraki yorumlarda notlar halinde verildiği için günümüze ulaşmış durumda. Özellikle de MS 12. yüzyılda yaşamış Selanik Başpiskoposu Eustathios'un yorumları sayesinde... Selanik'te hem Hıristiyan hem de Homeros tutkunu olunabiliyordu. Ama aynı çağda Batıda durum farklıydı.

El değmeden günümüze gelmiş hemen hiçbir papirüs tomarı bulunmuyor, sadece bazı fragmanlar var. MÖ 3. yüzyıla uzanan bazı fragmanlar, Mısır çöllerinde bulundu. Ancak önemli bir icat, Yunan yazınının bir kısmının kurtarılmasını sağladı: Tomarlar yerini *codex'e*, yani bugün kullandığımız türden ciltli kitaplara bıraktı. Bu icat Roma İmparatorluğu'nun egemenliğinde birlik kazanan Akdeniz havzasına 2. yüzyıldan itibaren yayılacaktı.

Bununla beraber, elimizdeki en eski yazmalar çok daha sonraya, 10. yüzyıla aittir. Bizans yani Doğu Roma İmparatorluğu'nun atölyelerinden çıkmışlardı. Persler, Araplar ve Türkler tarafından yavaş yavaş yıpratılan Doğu Roma, her şeye rağmen başkenti Konstantinopolis'in Türk sultanı II. Mehmed'in eline geçtiği 1453'e kadar varlığını sürdürdü. Bu arada II. Mehmet de büyük bir Homeros hayranıydı, fakat kendini Akhalardan ziyade Troyalılarla özdeşleştiriyordu.

Peki ya Batı? Doğu Roma İmparatorluğu'nun düşüşünden sonra Yunanca okuyabilenlerin sayısı giderek azaldı ve sonunda az bulunur hale geldi –bu konudaki tuhaf istisna bazı İrlandalı keşişlerdir. Fakat Doğunun imparatorluğuyla ilişkiler, özellikle de bir Yunan cemaatini daima barındıran Venedik'te, tamamen yok olmamıştı. 14. yüzyılda, büyük İtalyan şairi Petrarca'nın elinde bir Homeros yazması vardı, ama ne yazık ki onu okuyamıyordu. Oysa iki yüzyıl sonra Fransız şair Ronsard şöyle yazıyordu: "Homeros'un *İlyada'sını* üç günde okumak istiyorum," elbette Yunancasından okumaktan söz ediyor. Bessarion gibi Yunan veya Marcilius Ficinus gibi Floransalı bilginleriyle hümanistler, bu yollardan geçmişlerdir.

Aranızdan, Jean Delumeau'nun *Une histoire de la Renaissance* adlı eserini okuyanlar ne demek istediğimi anlayacaklardır.

Matbu basıma geçildiği sıralar, Yunanca yazmaların kopyalanmasına da devam ediliyordu. Aranızdan bazıları "melekler gibi" [*comme des anges*] yazmak deyimiyle karşılaştıysa, bilin ki kastedilen şey yazı yazanı göksel varlıklara benzetmek değildir; Giritli Angelos Bergikios kadar güzel yazıldığı kastedilmektedir. Nitekim Yunanca elyazmaları konusunda uzman olan bu zat, 1515'te, Marignan savaşını kazanmadan hemen önce Fransa kralı olan I. François'nın gözde müstensihiydi.

TARİH VE COĞRAFYA

Troya savaşı oldu mu? Klasik (MÖ 500/323), hatta Hellenistik (MÖ 323/31) çağda ve Roma döneminde yaşamış Yunanların, Homeros gibi İlion adıyla andıkları Troya'nın yeriyle ilgili hiç kuşkuları yoktu. MÖ 8. yüzyıldan beri Troya'nın yerinde bir Yunan kenti yükseliyordu ve bu kent daha sonra Roma egemenliğine girecekti. Bu kenti tasvirler, yazıtlar, arkeolojik bulgular ve paralar sayesinde tanıyoruz. Vergilius ve Augustus'un çağdaşı (MÖ 1. yüzyıl) bir coğrafya bilgini olan Strabon'a göre, Homeros'un Troya'sı bu kente birkaç kilometre uzaktaydı. Akhilleus'un mezarı, hatta Hektor'a adanmış bir tapınak ziyaretçilere gösteriliyordu. Ayrıca Hellenistik dönemde tuhaf bir âdet vardı. Troya kralı Priamos'un kızı Kassandra, Athena sunağı üzerinde Lokrisli bir Yunanın, Oileus-çoğlu Aias'ın saldırısına uğramış ve bu suçun cezası olarak Lokrisliler (Korinthos körfezinin kuzeyinde yaşayan halk), Yunan kentinin büyük tanrıçası Athena İlias'a, köle olarak hizmet etmek üzere her yıl iki genç kız göndermek zorunda kalmışlar. Büyük İtalyan tarihçi Arnaldo Momigliano espriyle karışık, Troya savaşının tek kanıtının bu uygulama olduğunu söylerdi.

Anadolu Türk yurdu olduktan sonra İlion'un bulunduğu tepe Hisarlık adını aldı. Rusya'ya çivitotu satarak zengin olan ve sonra da Amerikan vatandaşlığına geçen heyecanlı bir Homeros sevdalısı, Alman asıllı tüccar Heinrich Schliemann,

Troya'nın yeri meselesini arkeolojik kazılarla bir neticeye bağlamaya karar verdi. Üç yıl boyunca bölgede kazı yaptı ve tam işi sonlandırmak üzereyken, 14 Temmuz 1873'te altın bir obje buldu; bunu başka altın parçalar takip etti – taçlar, küpeler, yüzükler ve bilezikler. Bu, "Priamos'un Hazinesi"ydi. Çok geçmeden Schliemann, karısını (ki kadın Yunandır), Akhaların anlaşılan Troya'da unuttukları "Hekabe'nin mücevherleri"yle donattı. Sophia Schliemann 1871'de Andromakhe adında bir kız, 1878'de ise Agamemnon adında bir oğlan dünyaya getirdi. Troya'da karşı karşıya gelen hasımlar böylece barıştırılmıştı. Priamos'un veya Hekabe'nin hazinesine gelince, bir zamanlar Berlin'deydiler. 1945'ten sonra ortadan kayboldular; sonunda Ruslar bu savaş ganimetlerinin Moskova'da olduğunu açıkladılar. Fakat aslında söz konusu olan Priamos'un hazinesi değildi.

Schliemann'dan bu yana arkeoloji gelişti. Hisarlık tepesinde üst üste on bir "Troya" bulundu; bu katlardan sekizincisi Yunan, on birincisi Romalıdır. "Priamos'un hazinesi"nin bulunduğu Troya, MÖ 2500-2200 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı yakınında serpilip gelişen Troya II şehridir. Bu zaman dilimi ise antikçağda yaşayanların tarihlendirmesine göre, Troya savaşından en az bin yıl önceye rastlar. MÖ 13. veya 12. yüzyılda var olup da insanlar tarafından yok edilmiş bir Troya için, arkeologların Troya VII A ismini verdikleri harabeleri araştırmak gerekir. Orta büyüklükte bir şehir söz konusudur ve surları on yıl dayanabilecek türden değildir. Akhaların bu kadar gösterişsiz bir şehri ele geçirmek için ittifak ettiklerini hayal etmek zordur. Troya VI daha etkileyicidir ve duvarları da hâlâ bir parça heybetlidir (RESİM 7). MÖ 1275 civarında bir depremle mahvolmuş bu kent de maalesef, bir kuşatma sonrası yıkılmış olamaz, aksi takdirde komik çarpıtmalara başvurmak, örneğin Yunanların "yeri titreten" diye andıkları deniz tanrısı Poseidon'un kenti helak ettiğini ve kuşatmacıların da tahta atla ona bir şükran adanıp sunduğunu düşünmek gerekirdi.

Bir destanı bir arkeolojik kazıyla örtüştürmek imkânsızdır. Homeros'un Troya'sını Troya'da aramak, Roland'ın borazanını Roncevaux'da bulmayı ummak¹ kadar makuldür olsa olsa. Homeros'un Troya'sını kafanızda canlandırmak istiyorsanız Hisarlık tepesine çıkmayın. Türkiye için hazırlanan *Guide bleu* bile sit alanından pek bir şey beklenmemesi gerektiğini belirtmek zorunda kalıyor. Onun yerine *İlyada*'yı okuyun veya bu efsanevi savaşın birçok olayının tasvir edildiği Yunan vazo koleksiyonlarını inceleyin.

Bununla beraber Heinrich Schliemann dünyayı şaşırtmaya, hatta büyülemeye devam etti. 1876'da Peloponnesos'un kuzeydoğusundaki Mykene'de, kraliyete ait bir grup mezar keşfetti. İskeletlerin birinin üzerinde altın bir mask vardı ve Schliemann derhal bunun Agamemnon'un iskeleti olduğu sonucuna vardı. Sonrasında, Yunanistan kralı I. Georgios'a telgraf çekerek, selefi Agamemnon'un mezarını bulduğunu bildirdi.

RESİM 7. Troya VI'nın kalıntıları:

Schliemann'ın kazıları sırasında ortaya çıkan Mykenai dönemine ait şehir surları (1875 tarihli fotoğraf).

¹ 11. yüzyıl sonuna tarihli bir yiğitlik destanı olan *Chanson de Roland* Fransız edebiyatının en eski yapıtı olarak bilinir. Destana göre, Müslüman Araplara karşı savaşırken Roland kendisine söylendiği gibi borazanıyla yoldaşları ile birlikte savaşarak ölmeyi yeğlemiştir -çn.

Sadece Mykene'de değil Peloponnesos'ta, Yunanistan'ın iç bölgelerinde ve özellikle de Girit ve diğer adalardaki sit alanlarında bir asırdan uzun süre yürütülen araştırmalar da tıpkı Troya'da olduğu gibi, işleri daha da karmaşıklaştırmıştır.

Bu bölgelerin tarihsel evrimiyle ilgili bugün neler düşünüyor? Milattan önce üçüncü bin yılın sonunda, 2200-2000 yılları arasında yeni bir halkın Yunanistan'ı istila ettiği kabul ediliyor. Bu halk daha sonra [Eski] Yunancaya dönüşecek bir dili konuşuyordu. Daha eski zamanlarda Girit'te serpilip gelişen Minos uygarlığının etkisinde kalan bu halk, MÖ 1600 civarında Yunanistan topraklarında ortaya çıkan bir kültür yarattı. Kaleler inşa edildi, -Schliemann'ın bulduğu türden- kral mezarları kazıldı, dört başı mamur bir sanat çıktı ortaya: freskler, seramikler, bronz ve altın objeler. Sarayları ve şehirleri muhkem olmayan Girit'in aksine, askeri bir medeniyettir bu. MÖ 1300'e doğru, Mykenai'daki "Atreus hazinesi" gibi petek biçiminde, kraliyet anıt mezarları ortaya çıkmaya başlar; Yunanistan'ın pek çok yerinde, örneğin Odysseus'un krallığında bulunan Kephalaria'da, bu tür mezarlara rastlamak mümkündür. Modern insanlar çoğu zaman kraliyet mezarlarını yeni bir hanedanın, Atreusogulları hanedanının varlığıyla özdeşleştirme eğiliminde olmuşlardır; *İlyada* ve *Odysseia*'ya göre Troya seferine liderlik eden Agamemnon bu hanedanın en tanınmış kişiliklerindendir.

(Miken uygarlığı adı verilen) bu uygarlık, Doğu Akdeniz'i sallayan ve Mısır belgelerinde "denizci kavimler" in istilası adıyla geçen büyük krizle birlikte, MÖ 1200 yılı civarında yok olur. Örneğin, muhtemelen Girit'ten deniz yoluyla gelen ve Filistinliler diye anılan halkın daha sonra Filistin adını alacak topraklara yerleşmesi de bu döneme rastlar.

Miken uygarlığının yok oluşundan söz ederken, sadece insanların değil ekonomik ve toplumsal bütün yapıların yok oluşunu kastediyorum. Miken uygarlığındaki her kentin merkezinde, belki bir savaş şefinin de yardımıyla hükümdar

(Yunanca *wanax*) tarafından idare edilen bir saray bulunurdu. Hükümdar din alanını da kapsayan mutlak bir otoriteye sahipti. Böylece bir bölgedeki tüm hayvan sürülerini ve zirai kaynakları denetimi altında tutardı. Silah ve savaş arabaları yine onun tasarrufundaydı. Bu tür yapılar kırılıyordu, zira bir Mısır uygarlığının binlerce yıl boyunca sürmesini sağlamış toprak ve su kaynaklarından yoksundu. Örneğin klasik ve arkaik dönemdeki Yunan nekropolislerinden çok piramitleri çağrıştıran Mykenai'daki mezarların anıtsal niteliği bunun göstergesidir. Benzer boyutlardaki cenaze anıtları ancak MÖ 4. yüzyılda ve Yunan kent devletleri dünyasına göre daha kenarda köşede kalan bölgelerde, Anadolu'daki Halikarnasos'ta bulunan Kral Mausollos'un mezarı ("Mausoleum") veya Makedonya'daki Vergina kraliyet nekropolisi gibi örneklerle yeniden boy göstereceklerdir.

Peki, Homeros bu Miken dünyasını mı tasvir eder? Priamos'un Troya'sı, Nestor'un Pylos'u, Menelaos'un Sparta'sı, Agamemnon'un Mykenai'ı, Odysseus'un İthake'si gerçekten de MÖ ikinci bin yılın gerçekliği midir? Uzmanların hepsi bu konuda hemfikir değil. Ben de kendi kanaatimi mümkün olduğunca açık biçimde aktaracağım.

Roland Destanı'nı ele alalım örneğin. Kuşkusuz bu destanın yazarı –ihtimal, adı Tuoldus'tur ama kendisiyle ilgili hiç bilimiz yok– Charlemagne zamanını anlattığını sanıyordu fakat hiç de öyle değildir, zira destandaki savaşçılar daha çok feodal dünyanın savaşçılarına benzer ve üstelik hayal gücüne de bol bol yer ayrılmıştır.

İlyada'nın ve *Odysseia*'nın yazarı Homeros'un çok eski bir toplumu tasvir etmek istediğine şüphe yoktur. Sözünü ettiği yerlerin hemen hepsi Yunanistan'da veya adalardadır; ona göre karmaşık, apayrı bir dünya olan Girit de buna dahildir. Bunların çoğu, arkeologların "Miken" sit alanlarını keşfettikleri yerlerle örtüşürler. Hatta bazı arkeologlar *İlyada*'nın II. bölümündeki "Gemiler Kataloğu"nın Miken dünyasının bir

tür coğrafi tablosu olduğunu savunurlar ki bu epey şüphelidir. Homeros'un doğduğu Küçükasya dünyasının *İlyada*'da neredeyse hiç yer almaması da çarpıcıdır. Kaystros² vadisi sadece muhteşem bir tasvirde geçer:

Kanatlı kuşlar, kazlar, turnalar,
Uzun boyunlu kuğular nasıl sürü sürü,
Asya çayırlarında, Kaystros'un iki yakasında,
Sallayarak kanatlarını kibirli kibirli,
Nasıl uçarlarsa bir o yana, bir bu yana,
Çağırarak yere konunca çayır çın çın öterse nasıl.
[*İlyada*, II:459 vd]

Miletos, Menderes vadisi ve Samos kıyısından bakıldığında bir tapınağın alınlığı gibi görünen Mykale [Samsun] dağı *İlyada*'nın II. bölümünde geçer geçmesine, ama savaşçıları Troya cephesinde yer alan bir "Karia" memleketi olarak söz edilir. Samos adası tanrıların habercisi İris'in indiği ve tutsakların köle olarak satılabildiği bir coğrafi noktadan ibarettir. Smyrna ve Khios Homeros coğrafyasında yoktur.

Ancak Homeros'un Miken Yunanistan'ını anıştırması burayı gerçekten tasvir ettiği anlamına gelmez. En azından ne kâtiplerin yazılarına ne de bunu mümkün kılacak toplum yapısına, yani bir kral sarayının hâkim olduğu bir topluma rastlanır. Agamemnon kralların kralıdır elbet, Odysseus da İthake'nin ve etrafındaki birkaç adanın kralıdır, fakat ikisi de mutlak egemen değildir. Agamemnon savaşçılar meclisini ve krallar konseyini toplamadan karar vermez. Aynı şekilde Phaiak kralı Alkinoos ve Priamos da müttefiklerine başvurur. Peki, Akha toplumu hakkında ne söyleyebiliriz? Elimizde sadece sefere çıkmış bir ordu tablosu var. *İlyada*'da adı iki defa geçen ama *Odysseia*'da çok önemli rol oynayan Odysseus'un oğlu Telemakhos'ta örneklendiği üzere kadınlar ve çocuklar

² Küçük Menderes'in olduğu Fırsın Arşivi için <https://rantey.org>

uzaktadır. Yine Akhalardan sadece bir ihtiyar, Nestor vardır şiirde; Akhilleus'un babası Peleus da, Odysseus'un babası Laertes de uzaktadır. Bronz zırhlar kuşanmış ordu, bir demir çağı insanı olan Homeros'un yaşadığı dönem için egzotik bir yan barındırır, fakat gerek bu ordu gerekse Akhaların gemilerini korumak için yaptırdıkları duvar büyük ölçüde hayal ürünüdür. Zaten Homeros da özellikle, bu duvarın tümüyle yok olduğunu söyler. Köylülere gelince *İlyada*'da onlara rastlanır, ama sadece teşbih bakımından rol oynarlar. Benzer şekilde Homeros, yine teşbih amacıyla veya XII. bölümde olduğu gibi zaman dışı bir anlatıda kullanmak haricinde *İlyada*'da hava durumundan hiç söz etmez. XXI. bölümde Skamandros nehri taşar fakat yağmur yağdığından değil, Akhilleus'u boğmak için taşar. Burada da "gerçek" dünyaya bir pencere açan, destanın anlatısından çok teşbihlerdir.

Bunun yanı sıra, Homeros tarafından tasvir edilmiş öyle objeler vardır ki arkeologlara göre bu şiirlerin söylendiği zamanda çoktan yok olmuş olmalıydılar. En etkileyici örnek *İlyada*'nın X. bölümünde Giritli Meriones'in Odysseus'un kafasına yerleştirdiği tolgaadır.

Öküz derisinden bir tolga geçirdi başına,
Kayışlarla iyice gerilmişti tolga'nın içi,
Dışına bir yabandomuzunun ak dişleri,
Çepeçevre, sık sık, ustaca dizilmişti.

[*İlyada*, X:260 vd]

Gerek tolga gerek daha küçük tolga modeli şeklindeki bu türden objeler, Miken çağından kalma yapılarda gerçekleştirilen kazılarda bulunmuştur. Meriones'ten önce dört kişinin daha giydiğini söyleyerek, eski olduğunu özellikle belirttiği bu tolga benzeri objeleri Homeros gerçekten görmüş müydü? Bunu bilmek zor. Bir başka ihtimal de elbette, sözlü gelenek yoluyla bunların varlığını öğrenmiş olmasıdır. Fakat bu sık

dile getirilen bir varsayım değildir. *İlyada*'nın XVIII. bölümünde Homeros, demirci tanrı Hephaistos'un Akhilleus için dövdüğü kalkanı uzun uzadıya anlatır. Hem bütün dünyanın hem de birbirinden oldukça farklı iki şehrin resmini taşıyan böyle bir kalkan asla var olmamıştır ve Homeros'un bunu anlatırken herhangi bir modelden ilham aldığını düşünmek de mümkün değildir.

Odyseia'da daha çetrefil başka sorunlar da vardır. Antik-çağdan beri Phaiakların adasının Yunanistan'ın batısındaki İon adalarından biri olan Korkyra –bugünkü Korfu– olduğu düşünülmüştür. 1797'ye gelindiğinde bile, Venedik Cumhuriyeti'ne ait Korfu'yu ele geçiren Bonaparte, "Homeros'a göre Korkyra adası Nausikaa prensesinin vatanıydı" demekten geri kalmamış ve çıkartma yapan Fransız güçlerinin kumandanını karşılayan adanın başrahibinin *Odyseia* metnini törenle sunduğunu yazmıştır.

Yine antikçağdan beri, Odysseus'un yolculuğunun Troya ile Phaiakların adası (masallar dünyası) arasındaki safhaları büyük ölçüde efsanevi diye değerlendirilmiştir. Peki, bugün durum nasıldır? Pek çok bilgin, Troya ile İthake arasındaki yolculuğunda Odysseus'un karşısına çıkan en küçük bir yüzü şeklini, kayayı bile tespit etmek için olağanüstü çaba gösterdi. Aynı zamanda bir devlet adamı olan Fransız bilgin Victor Bérard *Odyseia*'yı tercüme etti ve metnin arka planında bir Fenike belgesi aramak gerektiğini –Fenikeliler bugünkü Lübnan ve Suriye kıyılarında ikamet etmekteydi– ve yolculuğun her safhasının harita üzerinde gösterilebilecek bir coğrafi mekâna karşılık geldiğini ispata çalıştı. Bu araştırmanın en somut sonucu, hayranlık verici pek çok Akdeniz sit alanını okurlara tanıtan bir fotoğraf derlemesi oldu. Ancak buraları, Odysseus'un da *Odyseia*'nın şairi Homeros'un da asla ziyaret etmedikleri yerlerdi.

Odyseia'da gerek şairin doğrudan, gerekse söz alan bir kahramanın ağzından dolaylı yoldan anlatıldığı pek çok yolcu-

luk hikâyesinin olması işleri daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir. Odysseus'un Kalypso'nun adası ile Phaiakların adasına ve buradan da İthake'ye yaptığı yolculuklar doğrudan anlatılır. Oğlu Telemakhos'un İthake'den Pylos ve Lakadamon'a kadar yaptığı yolculuk ve İthake'ye geri dönüşü de yine doğrudan anlatılır. Odysseus Alkinoos'un memleketini, Troya ile Kalypso'nun adası arasında yaptığı yolculukları ise dolaylı yoldan anlatır. Bu dolaylı anlatımlara Menelaos'un Mısır yolculuğunu anlatması da eklenir. Menelaos burada büyücü Proteus'tan Odysseus'un yerini öğrenir ve Agamemnon'un elim sonu yine burada açıklanır kendisine: Agamemnon, karısı ile onun âşığı Aigisthos tarafından öldürülmüş; Oileusoğlu Aias ise Poseidon tarafından boğulmuştur. Yine bunlara ilaveten, yalan olduğu anlaşılan hikâyeler de vardır: Giritli kılığına giren Odysseus İthakeli domuz çobanı Eumaios'a Girit, Troas, Mısır, Libya ve Epeiros'ta başından geçen maceraları anlatır; aynı masalı Penelopeia'ya da tekrar eder. Bir de, Eumaios'un anlattığı kendi maceraları vardır ve Fenikeliler bu anlatıda önemli rol oynarlar.

Homeros ne tarihçi ne de coğrafyacıydı, ama onun tahayyül ettiği dünyayı somutlaştırabilmek için antikçağdan günümüze kadar büyük çaba harcanmıştır. *Odysseia*'da topografik işaretler pek azdır. Bununla birlikte, ölümler ülkesi kuzeyde, soğuk memlekettir ki bu da, Akdenizli bir şair için pek doğaldır.

Bu tür sorular sorarak *Odysseia*'yı açıklayamayacağımızı düşünüyorum. Homeros'un gözünde gerçek olan bir dünya vardı elbette. Dünyanın "gerçekliği"ne işaret eden bir gösterge de insanların toprağı ekip biçmeleri ve toprağın onlara ekmek yapabilecekleri buğdayı vermesidir. İthake elbette insanların dünyasının bir parçasıdır. İthake'de kahraman Odysseus'la ilgili eski bir kült mevcuttur ve çok sayıda bronz sacayağının saklandığı bir mağara keşfedilmiştir. Fakat komşu adalardan Homeros'a göre Odysseus'un krallığının

bir parçası olan Kephallonia sakinleri, boyutu, manzaraları ve güzelliği itibariyle sadece kendi adalarının Homeros'un İthake'si sıfatına layık olduğunu ispat için hararetli bir kampanya yürütmüşlerdir.

Telemakhos'un seyahati "gerçek" bir dünyada gerçekleşir. İthake'den çıkıp ihtiyar Nestor'un egemenliğindeki Pylos'a, oradan da Menelaos'un kralı ve güzelliğini hâlâ muhafaza eden Helene'nin kraliçesi olduğu Sparta'ya gider. Menelaos ve Helene memleketlerine dönüş yolunda, Mısır'da mahsur kalırlar. Mısır "gerçek"tir, çünkü toprağında buğday yetişmektedir, ama aynı zamanda bir büyü yurdudur. Menelaos burada, fok kisvesindeki Proteus'u konuşmaya zorlayacaktır; Helene yine Mısır'dan uykusuzluğa karşı etkili bir ilaç edinecektir. Odysseus'a gelince, Giritli kılığına girip de Girit'te, Troas'ta, Mısır'da ve Epeiros'ta başından geçenleri anlatırken, hiç değilse "gerçek" bir dünyadan ilham almaktadır.

Odysseus'un Phaiakların memleketindeyken anlattığı yolculukların dünyası, şair Jacques Prévert'in "gerçekliğin ürkütücü pürüzleri" dediği şeyi barındırır mı? Çıkış noktası Troya "gerçek" olarak düşünülür ve Odysseus'un savaştığı Trakyalı Kikonlar için de aynısı geçerlidir; daha sonra Tepegöz'ü sarhoş edeceği şarabı da bu halktan alacaktır. Sonra Odysseus Doğu Yunanistan sahili boyunca yola devam eder. Peloponnesos'un güney ucundaki Maleas burnunu geçtikten sonra fırtınayla sürüklenerek Kythera açıklarından geçer. On gün süren bir kasırgadan sonra bambaşka bir dünyaya, insana yabancı masallar dünyasına girer.

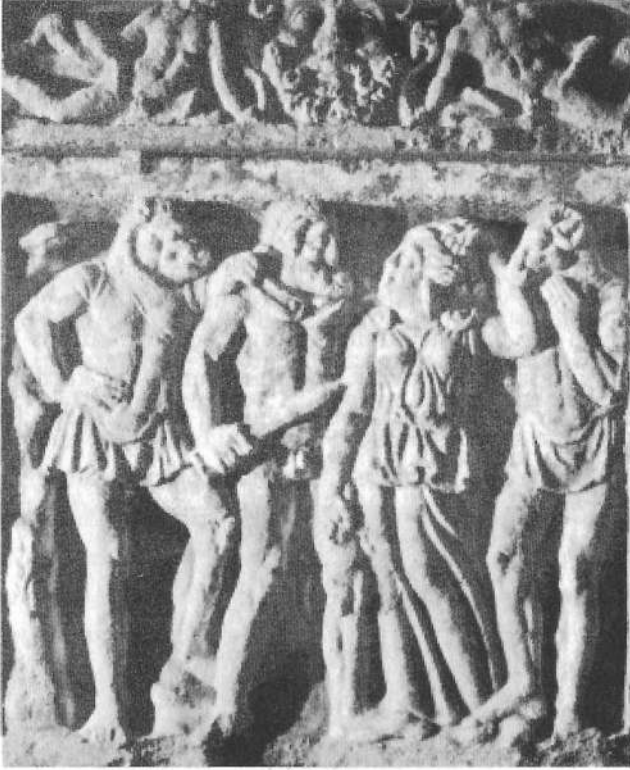
Buğday ekimi kesin bir ölçüttür. Âdet olduğu üzere. Akdeniz'in üçlüsü diye anılan bitki grubundan diğer ikisi, yani zeytin ve üzüm için aynı şey söylenemez: Onlar yabancı dünyada bulunabilirler ama buğday bulunmaz. Yolculuğunun safhalarını incelersek Odysseus'un yaşayan ve ölümlü insanlığın kâh üstünde, kâh yanında, kâh dışında yer alan varlıklarla karşılaştığını görürüz.

Ölümcül şarkılarından daha önce söz ettiğimiz Sirenlerin yanı sıra, Odysseus'la yataklarını paylaşan Kirke ve Kalypso tanrıçadırlar. Kirke Odysseus'un yoldaşlarını domuza çeviren bir büyücüdür (RESİM 8). Tanrı Hermes tarafından uyarılan Odysseus aynı kaderi paylaşmaktan kurtulur, arkadaşlarının yeniden insana dönüşmesini sağlar ve tanrıçadan yolculukta faydalı olacak tavsiyeler alır (RESİM 9). Kalypso yatağından da fazlasını sunar Odysseus'a; tanrılar yurdunun sakini olmasını önerir. Odysseus reddeder ve Penelopeia'yı bulmayı ve insan kalmayı tercih eder. Şiire bütün anlamını veren bu insanlık tercihidir. Bu tanrısal varlıklardan sadece biri erkektir: Rüzgârların efendisi Aiolos, rüzgârları bir tulumun içine sımsıkı bağlar ve Odysseus'un arkadaşları İthake yolundayken vahim bir hataya düşüp tulumu açarlar. Aiolos evlidir, altı kızı ve altı oğlu vardır. Oğulları kendi kız kardeşleriyle evlidir. İnsanlar arasında buna ensest denir, fakat tanrılar diyarında sorun olmaz.

RESİM 8. Odysseus'un domuza dönüşmüş arkadaşları; kırmızı desenli porselen Attika yağdanlığı, MÖ 480 civarı.

Güneş tanrısı Helios'un sığırları da ölümsüzdür, Odysseus'un arkadaşları bu ilahi varlıkları parçalara ayırıp pişirirler. Bu suçun bedelini hayatlarıyla öderler ve sadece Odysseus sağ kalır.

RESİM 9. Odysseus Kirke'yi tehdit ederken;
Etrüsk lahidi, MÖ 4. yüzyıl sonu.

Daha geriye gidersek, Odysseus fırtınadan sonra *Lotop-hagoi*'un, yani lotus yiyenlerin yurduna varır. Yiyenlere belleklerini ve eve dönme arzularını yitirten bir meyvedir lotus. Bellek insanın özüdür, Odysseus lotus yemez.

Tepegöz Polyphemos bir insan yiyendir. Odysseus'un pek çok arkadaşını çiğ çiğ yer ama sarhoşluğa yenik düşer. El-

bette tek gözlü bir canavardır, fakat asıl önemlisi tepegözler ne tarımı ne de toplum halinde yaşamı bilirler. Hayvancı göçebeler, çobanlardır. Aynı şekilde insan yiyen Laistrygonlar ise balıkçıdır. Odysseus'un arkadaşlarını tıpkı orkinosları "aladraba" (el-madreb) denilen ağlarla yakalayan Yunan, İtalyan ve Arap balıkçılar gibi avlarlar. Son olarak, Skylla ve Kharybdis de fırsat bulduklarında insan yiyen yaratıklardır. Onlar da Sicilya ile Calabria arasında kalan ve çizme şeklindeki İtalya'nın tam burnunda yer alan Messina boğazının sembolü haline getirilmişlerdir – bugün Calabria'da adı Scilla olan küçük bir belde vardır.

Odysseus'un karşılaştıkları arasında, siyah bir koyun kurban ederek ulaşabildiği ölümler de vardır. Ölümler ekmek yemez ama kan içerler. Odysseus ölümler ülkesinde kendisine gelecekteki yolculuklarıyla ilgili bilgi verecek Teiresias'la karşılaşır. Orada ayrıca annesinin, silah arkadaşlarının ve bazı ünlü kadınların ele avuca gelmez gölgeleri çıkar karşısına. Odysseus'un yolculukları sırasında hayattan, sonuç olarak da insanlıktan en uzağa gittiği an bu andır kuşkusuz.

Tanrılar, yaratıklar, ölümler ve "ekmek yiyen" insanların ülkesi arasında, aracı karakterler olarak Phaiaklar adası sakinleri vardır. Bunlar insandır; üzüm bağları, zeytinlikleri ve buğday tarlaları vardır, fakat tanrılar onlarla aynı sofradan yerler. Ve vaktiyle Tepegözlerin komşuları olmuşlardır. Profesyonel denizci olan bu insanlar tüccarları hor görürler. Tıpkı Odysseus'un İthake'deki sarayına yerleşen talipier gibi onlar da sürekli eğlence ve şenlik içinde yaşarlar.

Daha sonraları Odysseus, öncelikle bir denizci olarak tasvir edilir. Dante onu Cehennem'de, Yunan yazar Kazancakis ise *Odysseia*'ya devam mahiyetinde yazdığı kitabında denizci olarak resmederler. Gerek Yunanlar gerek İtalyalı barbarlar kısa sürede Odysseus'u kahramanlarından biri haline getireceklerdir. Örneğin bugün Toscana denilen bölgede yaşamış

Etrüsklerde, Odysseus çok önemli bir yer tutar. Kısaca söylemek gerekirse bir aracı kişi olarak düşünülür ve bunu da *Ody-sseia*'daki masalları ve efsaneleri bize aktaran kişiye borçludur. Gelgelelim Homeros'un Odysseus'u ancak zorla ve zoraki seyrüsefer edip keşifler yapan biridir. Ancak kâhin Teiresias Ölüler ülkesinde ona, son bir yolculuktan sonra –denizden uzakta, çok tatlı bir ölümle– öleceğini haber verir; ölmeden önce yolda bir adama rastlayacak, Odysseus'un omzundaki kayak küreğini gören adam, onu harman küreği sanacaktır. Bu da, Odysseus'un kaderinin denize değil “buğday bahşeden” toprağa bağlı olduğunun alametidir.

III

YUNANLAR VE TROYALILAR

MÖ 5. yüzyılda, yani Atina Akropolisi'ndeki anıtlarla simgelenen ve "klasik" denilen çağda insanlar iki kategoriye ayrılıyordu: Hellenler denilen Yunanlar –ki Yunanlar kendilerine hâlâ bu adı verirler– ve barbarlar. "Barbar" sözcüğü elbette kötü bir yan anlama sahip olabilir, fakat ilk anlamı itibariyle sadece Yunan dilini konuşmayan, konuştuğu dil bir tür gevelleme izlenimi yaratan kişileri ifade eder. Bir "ırk" karşıtlığı söz konusu değildir. Pek çok Yunan bunu ifade edecek şeyler yazmıştır: *Paideia*'yla, yani eğitimle Yunan olunur, doğuştan değil. Kişi kendini Yunan yaparak Yunan olur. Thukydides, başyapıtı *Peloponessos Savaşı Tarihi*'nin daha en başında bu konuya açıklık getirir.

Yunanlar ile barbarlar arasındaki bu karşıtlık Thukydides'in selefi Herodotos'un *Tarih*'inde baştan sona belirgindir. Burada Herodotos Yunanlar ile Persler arasındaki çatışmanın nereden kaynaklandığını sorgular ve Troya savaşıyla sonuçlanan Helene'nin Paris tarafından kaçırılması olayını sebepler arasında sayar. Troyalılar Herodotos'un gözünde "barbar"dır ve MÖ 5. yüzyılın büyük tragedyâ şairleri Aiskhylos, Sophokles ve Euripides de onlara aynı şekilde bakarlar. Troya onlar için bir barbar kentidir – gerçi Euripides bu karşıtlığın geçerliliğiyle ilgili açık bir sorgulamada bulunur.

Peki ya Homeros için durum nasıldı? Thukydides daha o tarihte, *İlyada*'da geçen Hellas isminin bugün Yunanistan

dediğimiz yer için kullanılmadığını belirtir. Hellas, kıta Yunanistan'ının merkezinin kuzeyindeki Tesalya'nın bir kısmının adıdır. *İlyada*'nın II. bölümündeki "Gemiler Kataloğu" bahsinde Hellas, (Myrmidonların yurdu) Phthia'yla yan yana anılır; "Akhaların en üstünü" Akhilleus'un kumanda ettiği savaşçıların geldiği bölgedir Phthia. Homeros, Troya'yı kuşatanlardan bahsederken üç ismi birbirine aşağı yukarı denk bir şekilde kullanır: Akhalar, Danaoslar (Yunanistan'ı kuran efsanevi krallardan biri olan Danaos'un soyundan gelenler) veya Argoslular. Argos, Peloponnesos'un kuzeyindeki bir kentin adıdır, Agamemnon'un egemenlik bölgesidir ve Mykenai'dan tam manasıyla ayrılmaz (arada ancak sekiz kilometre vardır). Fakat Yunan yurdunun kuzeyinde başka Argos'lar da olmuştur ve Argos sözcüğü muhtemelen "açıkça görülebilen ova" anlamına gelmektedir. Klasik çağda Akhalar Peloponnesos'un bir bölgesinde ikamet etmekteydiler, ancak MÖ ikinci bin yılın sonlarında Anadolu'lu Hitit belgelerinde adlarına rastlamak olasıdır.

Hellenler ve Hellas için söylediklerim sadece *İlyada* için geçerlidir. *Odysseia*'da Hellas sözcüğü klasik anlamına yaklaşmıştır, bu da *Odysseia*'nın daha geç bir döneme ait ve başka bir şairin eseri olduğunun ayrı bir kanıtıdır.

Peki ya Troyalılar? *İlyada*'nın ozanı için Troyalılar "barbar" mıydı? Homeros'un bilmediği bir sözcüktür bu. Daha kesin söylersek, Miletos'taki Kariyalılardan, yani İonialıların yakın komşularından "barbar dili konuşanlar" diye söz eder. Ama bu değerlendirme, deyim yerindeyse yazarın temsil ettiği varsayılan Akhalara değil, İonialılara aittir. Bundan daha doğal bir şey de olamaz. Çünkü "barbar" her zaman sizin dilinizi konuşmayan en yakın komşunuzdur. Örneğin Ruslar, Alman komşularına Rusça konuşamadıkları için "dilsiz" derler.

Troyalılar ve Akhalar, örneğin *Roland Destanı*'ndaki Hristiyanlar ile Sarazenler (Müslümanlar) gibi birbirlerinden

kesin çizgilerle ayrılmazlar. Aynı tanrılara taparlar ve aynı tanrılar için kurban keserler. Her ne kadar Athena Troyalıları karşı fazlasıyla düşmanca bir tutum içinde olsa da kentte tanrıça için yapılmış bir tapınak vardır. Akhalar ile Troyalılar arasında en ufak bir iletişim sorunu, aynı dili konuşmadıklarına yönelik en ufak bir ima yoktur. Kuşkusuz bu durum epik bir uzlaşma dayanır. En nihayetinde, *Odysseia*'daki tepegöz Polyphemos da Yunanca konuşmaktadır.

Homeros sonrası dönemde Hektor ismi asla bir barbar ismi olmamıştır. Khios'ta kesinlikle Hektor adında bir kral yaşamıştı. Thebai'da bir Hektor kültü vardı ve Trakya'ya yakın bir ada olan Taşoz'da kentin bir bölgesi "Priamosoğulları" adını taşıyordu; bu durum, bölgenin adını bir yazıt üzerinde keşfeden arkeoloğu şaşkına çevirmişti.

İlyada'nın IV. bölümünde Troya ordusu hakkında şöyle söylenir:

sesler çıkıyordu karmakarışık,
başka başkaydı her birinin dili,
ayrı yerlerden gelme erlerdi bunlar.

[*İlyada*, IV:437-440]

Fakat Homeros Troyalı olanları müttefiklerinden ayırmaya özen gösterir. Örneğin X. bölümde şöyle der:

Uykudalar dedi Troyalı Dolon, ünlü müttefiklerimiz
Troyalıları bırakmışlar nöbet tutmak işini
Yanlarında ne çocukları, ne karıları var.

[*İlyada*, X:420]

Asıl önemli fark tam da buradadır. Troyalılar tam kent devleti adını hak eden bir topluluk oluştururlar: erkekler, kadınlar, yaşlılar ve çocuklar. Kadınlar –ama hepsi değil– yasal eşleridir erkeklerin. Örneğin Hektor'un eşi Andromakhe, Priamos'un ki Hekabe'dir. Akhaların yataklarında ise kapatmaları

vardır sadece. On yıllık bir kuşatma süresince Homeros hiçbir çocuğun doğduğundan söz etmez. Patroklos öldüğünde, Akhilleus'un kölesi Briseis dokunaklı ifadelerle merhumun kendisine vaat ettiklerini anlatır, şairin bu sözlere biraz mizah kattığına kuşku yok:

diyordun Akhilleus'un karısı yapacağım seni,
gemilerle götüreceğim diyordun Phthia'ya
diyordun, Myrmidonlar arasında düğün dernek
yapacağım.

[*İlyada*, XIX:298 vd]

Bu düğün derneğın olması için Akhilleus'un memleketine dönmesi gerekir ki bu hiç gerçekleşmez; aynı şekilde, Akhilleus'a savaşa geri dönerse, kızı (Agamemnon ve Klytimestra'nın kızı) İphianassa'yla evlendirmeyi vaat eden Agamemnon da bu sözünü tutma olanağı bulamayacaktır.

Homeros için düğünler, kara mizah denebilecek bir yaklaşım sergileme vesilesidir. XIII. bölümde yaşını başını almış bir Giritli olan İdomeneus, Priamos'un "güzellikte birinci" kızı Kassandra'yla evlenme umuduyla onca yolu tepip Troyalıların yardımına koşan Othryoneus'u öldürür. Muzaffer İdomeneus cesedi sürüklerken, alayla, Kassandra'nın nişanlısı bundan sonra artık Agamemnon'un "güzellikte birinci" kızıyla evlensin diye haykırır.

Danaoslar ile Troya için dövüşenler arasındaki kıyıcı savaş ilişkisi, kimi zaman nezaket anlarına sahne olur. VI. bölümde Diomedes ile Lykialı Glaukos'un karşılaşması bu anlardan biridir. İki adam soylarını sayarlar karşılıklı ve atalarının vaktiyle birbirlerine konuk olduğunu öğrenirler. Bu karşılıklı konukluk ilişkisi akrabalık kadar güçlüdür. İki adam silahlarını değiştirirler, ama burada da Homeros yine bir ironi ve mizah örneği sergiler.

Ama Kronosoğlu Zeus, tam o sıra,
 Glaukos'un aklını başından aldı,
 Tydeusoğlu Diomedes'le değişti silahlarını:
 Altını tunçla değişti,
 Yüz öküzlük silahı dokuz öküzlük silahla.

[*İlyada*, VI:233 vd]

Hektor ve Aias da birbirlerine hediyeler verirler, ama daha eşit koşullarda olur bu.

Karşı karşıya gelen iki tarafın kahramanlarına Homeros tam bir tarafsızlıkla mı yaklaşır? Zor bir soru. Bazı okurlar şairin Akhalardan çok Troyalılarından yana olduğunu düşünür. Modern okurların çoğunun içgüdüsel olarak verdikleri cevap budur. Hatta İngiliz bir eleştirmen bundan yüz yıl önce, Homeros'un Troyalı veya en azından, Troyalı bir babanın oğlu olması gerektiğini öne sürdü. VI. bölümde Hektor ile Andromakhe'nin karşılaşmaları ve bebek Astyanaks yanlarındayken yaptıkları müşfik konuşma, dul kalan kadının XXII. bölümdeki çaresizliği: Biz modern okuyucular için bunlardan daha dokunaklı bir şey olamaz. Modern okur Akhilleus'un Hektor'u Athena'nın yardımıyla öldürmesi, Athena'nın da Hektor'u ölüme götürmek için kardeşi kılığına girmekten çekinmemesi karşısında öfke duyar. Fakat bu yaklaşım, Hektor'un bir başka tanrıdan, bizzat Apollon'dan yardım alarak Patroklos'u öldürdüğünü unutmak manasına gelir (RESİM 10).

Ve nihayet, *İlyada*'nın Hektor'un cenazesiyle sonlandığını ve öncesinde Priamos'un oğlunun cesedini geri almak için Akhilleus'a nasıl yalvardığını unutmak mümkün müdür (RESİM 11)?

RESİM 10. İdeal genç savaşçı Apollon;
Piombina'da bulunmuş arkaik taklidi heykel, MÖ heykel, 1. yüzyıl.

Akhalar da Troyalılar da ölüme yazgılı olduklarını bilen fani kahramanlardır. Örneğin VI. bölümde, Troyalıların yanında yer alan Lykialı Glaukos, Diomedes'in soyuyla ilgili sorusuna şu karşılığı verir:

Ulu canlı Tydeus'un oğlu, soyumu ne sorarsın?
Yaprak gibidir insan soyu.
Bir yandan rüzgâr bakarsın onları döker yere,
bir yandan bakarsın bahar gelir,
yenilerini yetiştirir, yeşertir orman,
böylece soyların biri göçer, biri doğar.

[*İlyada*, VI:145 vd]

Aphrodite'nin oğlu Aineias, Zeus'un oğlu Sarpedon ve Yunanların tarafında Thetis'in oğlu Akhilleus gibi tanrı oğulları da dahil, tüm insanlar ölümlüdür ve bu, Poseidon'un iddiasına göre "çok güçlü Zeus'un oğluyum diye" böbürlenen Hektor için de geçerlidir haydi haydi. Bu iddia anlatıya uymaz, fakat buradan bütün insanların eşit olduğu sonucu da çıkmaz, tam tersine. Eşitlik iki taraf arasındadır, ama bu konuya ileride değineceğim.

Troya Akhalardan hangi bakımlardan ayrılır? Yunanların gözünde Troya'da bazı Doğulu özellikler vardır: Örneğin kentte ve Troya'nın müttefikleri savaşçıların kıyafetlerinde bol miktarda altın bulunur. Bunu Glaukos vakasında görmüştük, fakat daha çarpıcı olanı Trakya kralı Rhesos örneğidir:

Arabası altınla, gümüşle işlenmiş, çok güzel.
Kocaman silahları var ki, görme, hep altın,
Sanki insanlar için değil, Tanrılar için.

[*İlyada*, X:438 vd]

II. bölümün sonunda Troya'nın müttefiklerinden biri, "kız gibi, altınlarla süslenip savaşa gelmiş"tir; Homeros'un yorumu müstehzidir.

Homeros bu sözcüğü bilmezdi. Troya bölünmüş bir kent değildir. Peki, meclisler ve konseyler toplayan Akhalar cennahı, sözcüğün siyasal anlamında bir polis, bir kent devleti midir? Muhalefet yalnız bir defa ciddi biçimde baş gösterir, fakat derhal mahkûm edilir. "Alakarga gibi bağışıp duran" Thersites adlı bir savaşıdır muhalefet eden:

İlyon'a gelen en çirkin kişiydi o,
bacakları çarpık, bir ayağı aksaktı,
sırtı kambur, göğsü çöküktü içeri,
kafası omuzlarının üstünde sivriydi,
tek tüktü başında saçı.

[*İlyada*, II:216 vd]

Pek sevimli bir portre değil. Fakat Yunan ve Troyalı savaşçıların dökümünün yapıldığı bu ikinci bölümde, bir sınıf savaşının neredeyse tek örneği söz konusudur, Thersites Agamemnon'a çatar:

Gene mi bir isteğin var, Atreusoğlu?
Barakaların tunçla, kadınla dolu.
Bir kenti alır almaz biz Akhalar
onları sana veriydik ilk önce.
Bir de altın mı ister yoksa canın şimdi?
Tutup getirelim Troyalılardan birini,
gelsin babası, kurtulmalık versin sana,
altınlar versin sana, öyle mi?
Taze bir kadın mı istersin yoksa, düşüp kalkmaya,
bütün gözlerden uzakta, kapatmaya kendine?

[*İlyada*, II:225 vd]

Thersites bu başına buyruk tutumu pek pahalıya öder. Odysseus tarafından dövülür ve herkes memnun olur buna.

Dolayısıyla kelimenin has anlamıyla bir *stasis*'ten bahsedemeyiz, Akhalar cephesine daha ziyade bir çekişme ve

öfke hâkimdir ve *İlyada*'nın daha I. bölümünden itibaren Akhilleus'u Agamemnon'un karşısına diken de bu öfkedir. Agamemnon Apollon tarafından, tutsağı ve kölesi olan Khryseis'i babasına geri vermeye zorlandığında, karşılığında Akhilleus'un metresi Briseis'i alır. Agamemnon'u öldürecek-ken Athena tarafından engellenen Akhilleus savaştan çekilir, artık savaş onu ilgilendirmemekte, dövüşmeyi gereksiz görmektedir. *Stasis* Homeros söylemine ait olmamakla birlikte bir iç savaş, kardeş kavgası fikri o dönemde mevcuttur. IX. bölümde Akha cenahının ihtiyar bilgesi Nestor bu ihtimale karşı uyarır:

Yürek donduran kardeş kavgasını seven adam
Saygısızlık eder soyuna, düzene, ocağına.

[*İlyada*, IX:63]

Ve hoş bir tavsiyede bulunarak sürdürür:

Şimdi uyalım kara geceye,
Hazır edelim akşam yemeğini.

[66]

XVIII. bölümde bu sefer Akhilleus aynı konuyu gündeme getirir:

Yok olsun öfke yok olsun kavga.

Akhalar cenahı Patroklos'un ölümü pahasına yeniden birlik olmuştur.

Yunanlar ile Troyalılar arasındaki karşıtlığa bir başka açıdan bakalım. Savaşçılık yetenekleri ve özellikle de öldürdüğü kişilerin sayısı bakımından Hektor'u yalnızca Akhilleus geçebilir. Fakat bütün olarak bakıldığında bu konuda Akhalar Troyalılardan üstündür; yapılan toplu teşbihler de bunu gösterir. Akhalar arı, Troyalılar çekirgedir. IV. bölümde Troyalılar için yapılan sırdanıp koyunlar benzetiminin bir ben-

zerine Akhalarla ilgili olarak rastlayamayız. Genel olarak, kuşatmacıları niteleyen özellikler askeri düzen ve etkinlik iken, kuşatılan tarafta yerine göre korku ve düzensizlik hâkimdir. Ayrıca, muzaffer hasımlarından ricacı olan pek çok Troyalı bulunduğunu da ekleyebiliriz. Örneğin gerek Hektor gerek daha sonra onun cesedini istemek için gelen babası Priamos Akhilleus'tan ricacı olurlar (RESİM 11).

RESİM 11. Akhilleus'tan, şölen sedirinin altında yatan oğlu Hektor'un cesedini isteyen Priamos; Brygoslu ressama atfedilen kırmızı desenli Attika skyphos'u, MÖ 480 civarı.

Ancak Akhalar ile Troyalılar arasında çok daha ciddi, çok daha temel bir fark vardır ki bu, MÖ 5. yüzyıl Atina'sında tragedyanın feyz aldığı kaynaklardan birisi olacaktır. Akhalar öldürülür, Akhalar ölüme yazgılı olduklarını bilirler. Örneğin Akhilleus uzun ve silik bir yaşamdansa kısa ve kahramanca bir yaşamı tercih eder. Bunun aksine Troyalılara, toplu bir felaketin gerçekleşeceği, Troya'nın yok olmaya mahkûm olduğu, ölümün şehre adeta sindiği yollu keskin bir bilinç hâkimdir. V. bölümde ilk defa Agamemnon bu bilinci açığa vurur:

Ben kafamla, yüreğimle iyi biliyorum bunu,
Bir gün gelir, yok olur kutsal İlyon,
Priamos, Priamos'un iyi kargı atan halkı da.

VI. bölümde, Andromakhe'yle meşhur buluşması sırasında bu mısraları bizzat tekrar eden Hektor olur ve şöyle ekler:

O vakit ne Troyalıların acısı umurumda olacak,
 ne Hekabe'nin, ne kral Priamos'un acısı,
 ne de kardeşlerimin acısı umurumda olacak,
 o kardeşlerim ki hem çok, hem soyludurlar,
 gene de düşmana boyun eğip, girecekler toprağa.
 Benim üzüntüm sensin asıl,
 tunç zırhlı Akhalardan biri alacak hür gününü,
 götürecekt seni gözyaşları içinde,
 düşünüyorum o zaman çekeceğin acıyı,
 bu yüzden arkada kalacak gözüm.
 Argos'a gidip tezgâh dokuyacaksın,
 gireceksin bir yabancı kadının buyruğu altına.
 Su taşıyacaksın Messeis Irmağı'ndan, Hyperie
 Irmağı'ndan
 çökecek omuzlarına kara kader,
 çekeceksin bin türlü sıkıntı.
 Gözyaşı dökerken görecekt biri, diyecek ki:
 'Hektor'un karısıydı bu kadın,
 Hektor, İlyon'un çevresindeki kavgada,
 Troyalıların en başında dövüşürdü.'

[*İlyada*, VI:450-466]

Kimi okuyucuların kuşkusuz bildiği Racine'in *Andromaque*'ı bu meşhur dizelerde rüşeym halinde mevcuttur.

Homeros şiirinin okuyucusu veya dinleyicisi her Yunan, Troya'nın ölümüne yazgılı olduğunu bilir, tıpkı Waterloo savaşıyla ilgili bir anlatıyı okurken Napoléon'un yenileceğini bilmeniz gibi. Attika vazoları üzerindeki sayısız resim Troya'nın sonunu tasvir eder. Ancak kimse bu kaçınılmazlık duygusunu 20. yüzyıl başında yaşamış Yunan şair Konstantinos Kavafis kadar iyi ifade edememiştir.

Talihsiz insanların çabaları bizim çabalarımız;
Troyalıların çabaları gibi çabalarımız.
Biraz başarı yüzü görmeyelim
azıcık güven gelir kendimize,
tazelenir cesaretimiz, büyük umutlarımız.
Ama hep bir şey çıkar ve durdurur bizi.
Dikilir karşımıza hendekten Akhilleus
naralar atıp dehşete düşürür bizi.–
Troyalıların çabaları gibi çabalarımız.
Kararlılık ve cesaretle değişecek sanırsız kör talihimiz
ve dışarda, savaşa hazır bekleriz.
Ama kapımızı çaldığında büyük kriz,
sönüp gider cesaretimiz, azmimiz,
felç olur allak bullak ruhumuz;
belki kaçıp kurtuluruz diye
surların çevresinde döner dururuz.
Ne ki kesindir yenilgi. Yukarda,
surlarda ağıtlar başladı bile.
Ağlayan, anıları, duygularıdır günlerimizin.
Acı acı ağlıyor bizim için Priamos ile Hekabe.¹

¹ Konstantinos Kavafis, *Bu Kenttir Gidip Gideceğin Yer*, çev. Alo-va-Barış Pirhasan, Can Yayınları, İstanbul, 2011, s. 36.

IV

SAVAŞ, ÖLÜM VE BARIŞ

İlyada bir savaş şiiridir. Gerektiğinde tanrılar barış sürecini baltalamak için müdahale ederler. Örneğin III. bölümde hasım taraflar aralarındaki kavgayı, Helene için birbirleriyle çekişen Paris ve Menelaos arasındaki bir düelloyla halletmeye kalkışırılar. Aphrodite Paris'i Menelaos'un ölümcül darbesinden kurtararak onu güpegündüz Helene'nin yatağına götürür. Bir hatadır bu, zira aşk gece yapılır, gündüz ise savaş zamanıdır. IV. bölümde Athena ve Hera okçu Pandaros'a, Menelaos'a kallesçe bir ok atmasını ilham ederler. Savaş yeniden başlar hemen.

Yer yer savaş sahneleri barındırsa da, *Odysseia* bir bakıma barış şiiridir. Hektor'un cenaze töreninin yapılabilmesi için ateşkesle sonuçlanan *İlyada*'nın tersine *Odysseia*, Odysseus ile öldürdüğü taliplerin aileleri arasında gerçekleşen bir barışla sonlanır. Athena ona şöyle emreder:

Dur, son ver artık bu zalim savaşa...

Ve karşılıklı antlar içildi, sağlandı ölümsüz barış.

Odysseus tüm yolculuğu boyunca savaşın değil, karısının ve aile ocağının peşindedir. Kökünden sökülmez zeytin ağacından yapılma gerdek yatağının simgelediği istikrarın yeridir aile ocağı. Odysseus yolculuğunun son safhasında, Phaiakların yurdundayken, savaş ve dövüş sanatlarına değil

de barışın ve şölenlerin keyfine kendini adanmış bir halkla karşılaşır.

Savaş ile barış arasındaki bu karşıtlık bütün sembolik anlamıyla *İlyada*'nın XVIII. bölümünde ortaya çıkar. Hephaistos'un Akhilleus için üstün bir maharetle döktüğü kalkanda iki kent karşılaştırılmıştır. Bir yanda barışın, evliliğin, dansların, hukuk tartışmalarının kenti –zira hâkimler ancak barış namına içtihat tartışmalarının keyfini çıkarabilirler– diğer yanda ise kuşatma altında olan ve pusuya hazırlanan savaşın kenti. Aslında MÖ üçüncü bin yılda (Mezopotamya'daki) Ur şehrinin sancağında da görülebilecek çok eski bir temadır bu.

Fakat yanlış anlaşılmasın, hiçbir kahraman asla Homeros'un kahramanları gibi savaşmamıştır. Onlar savaş meydana savaş arabalarıyla giderler. Düşmanla karşılaşmak için arabalarından inerler. Yayan çarpışmak için arabasından inmeyen, bir ihtiyar Nestor vardır. Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da savaş arabalarıyla yürütülmüş çatışmalarla ilgili tüm bildiklerimiz bu anlatıyla çelişmektedir. Belli ki ozanımız, kendi çağında kullanılmayan bu arabaların bir savaş gereci olduğunu biliyordu. O yüzden de kahramanlarına savaş arabalarını yakıştırır; gelgelelim kahramanlar, bunları bir savaş gereci gibi değil bir nevi taksi olarak kullanırlar!

Bu doğrudan savaş olanaksızlığı bir yana, *İlyada*'da savaşın naklen yayını elbette bulunmaz, buna karşılık metnin satır aralarında bir savaş ideolojisi, en güzel savaş ideolojisi fark edilir –zira güzel ölüm gibi güzel savaş da vardır. VI. bölümde Troyalı Hektor Aias'a hitap ederken bu tür savaşın çok iyi bir tanımını verir (RESİM 12):

Telamonoğlu tanrısal Aias, erleri güden,
Cılız bir çocuk yerine koyma beni,
Savaştan anlamaz bir kadın yerine koyma,
Çok iyi bilirim savaşmayı, öldürmeyi,
Tosun derisinden kalkanımı sağa sola savurmayı,
Savaşta dayanıklı bir silahtır bana o kalkan,
İyi bilirim hızlı arabalarımı kargaşalığa sürmesini,

Savaşta Ares aşkına göğüs göğse hora tepmesini.
 Ama sen öylesine bir adamsın ki,
 Gizlice pusu kurup vurmak istemem,
 Saldıracağım sana erkekçe,
 Bakalım vurabilecek miyim seni.

[*İlyada*, VII:232 vd]

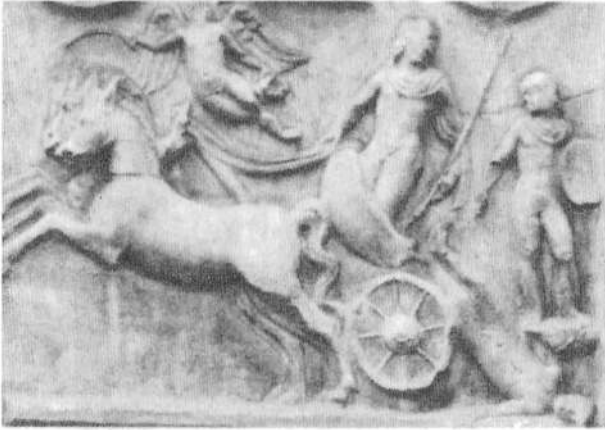
RESİM 12. Aias ile Hektor'un dövüşü, yandakiler Athena ve Artemis;
 Douris imzalı kırmızı desenli Attika kadehi, MÖ 480 civarı.

Athena'nın sinsiliği aynı Hektor'u Akhilleus'la ölümcül bir göğüs göğüse dövüşe sürükleyecektir. Athena Hektor'un kardeşi Deiphobos biçimini alır ve ona [kendisini kovalayan –çn] Akhilleus'u bekleyip onunla dövüşmesini teklif eder. Sonra ortadan kaybolur. Hektor Akhilleus'a bir antlaşma önerir: Kavgadan galip çıkarsa, Akhilleus'un cesedine saygısızlık etmeyecektir ve karşılığında da kendisi için aynısını talep eder. Ancak Akhilleus şöyle cevap verir:

Hektor, düşmanım, antlaşmadan söz açma bana,
 Böyle şey olmaz insanla aslan arasında,
 Nasıl uyuşmazsa kurtla kuzunun gönlü.

[*İlyada*, XXII:261 vd]

Zafer kazandıktan sonra Akhilleus Hektor'un bedenini arabasına bağlar ve "vaktiyle çok güzel olan o başı" Patroklos'un mezarının çevresinde, ölmüş dostunun anısına bir saygı nişanesi olarak sürükler (RESİM 13).

RESİM 13. Akhilleus arabası üstünde Hektor'un bedenini sürüklerken Patroklos'un "gölgesi" [ölüsü] sağ tarafta duruyor.

MS 2. yüzyıla ait Roma kabartması, Maria Saal Kilisesi'nin (Avusturya) dış duvarına gömülü halde.

Bu savaşta nezaket anları, özellikle Hektor'un saygı gösterilmesini istediği bazı kurallar vardır. Peki, kimi zaman dendiği gibi Troya savaşının bir dizi düellodan ibaret olduğu sonucunu çıkartabilir miyiz buradan? Kesinlikle hayır. XXII. bölümde Akhilleus ile Hektor arasında gerçekleşen dövüş dışında, tek bir düello ölümle sonuçlanır. O da, ihtiyar Nestor'un Ereuthalion'la yaptığı ve kendi ağzından anlattığı eski bir düellodur. Diomedes ile Glaukos arasındaki düello gerçekleşmez; Menelaos ile Paris arasındaki, Aphrodite'nin

müdahalesiyle yarıda kesilir; Hektor ile Aias arasındaki, karşılıklı hediyeleşmeyle sona erer. XIX. bölümde Aineias ile Akhilleus'u karşı karşıya getiren düello ise "yeri titreten" Poseidon'un bizzat müdahale etmesiyle kısa sürer. Akhaların tarafını tutan Poseidon Aineias'ı sislerin içinde gözden kaybeder. Şüphesiz Homeros, sağ çıkmanın Aineias'ın kaderinde olduğu mesajını vermek ister.

Bundan başka, *İlyada*'da öldürülen kişilerin (yaralanıp iyileşenler vardır ama asla kimse yavaş yavaş ölmez) ezici çoğunluğu bir düelloda değil, *aristeia* dediğimiz olay sırasında ölürler. *Aristeia*, galeyana kapılan savaşçıların insanüstü bir kuvvet kazanarak önlerine çıkan herkesi devirdiği bir dizi kahramanlık olayıdır. En âlâ *aristeia*, XX. ve XXI. bölümlerde, Patroklos'un ölümünden sonra Akhilleus'un yaşadığıdır. Aynı Patroklos XVI. bölümde Zeus'un Lykialı oğlu Sarpedon'u öldürür ve Zeus üzüler de olsa onun ölmesine izin verir. Hiç değilse oğlunu memleketi Lykia'ya taşımaları için [ikiz tanrılar] Uyku ile Ölüm'ü görevlendirir... Bu güzel ölümün hari-kulade bir örneğidir. Attikalı ressam ve çömlekçi Euphronios da böyle düşünmüş olacak ki boyadığı en güzel vazolardan birinde, Sarpedon'un cesedinin taşınmasını resmetmiştir (kapaktaki resim).

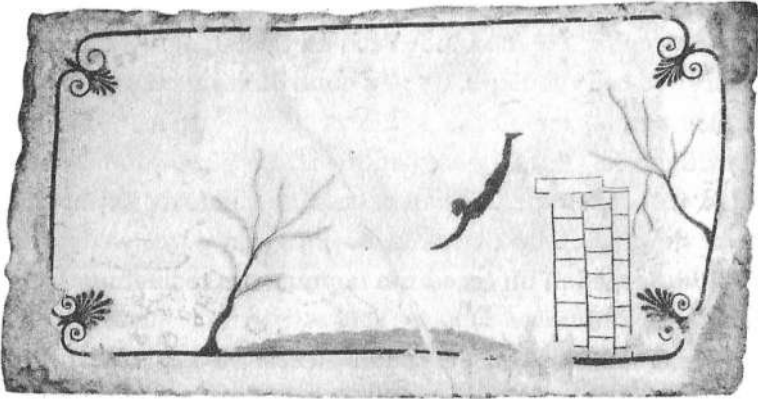
Peki, ölenler sadece Sarpedon, Hektor ve can çekişen Hektor tarafından sonu haber verilen Akhilleus gibi büyük kahramanlar mıdır? Aslında hayal edilebilecek her türden ölüm tasvir edilmiştir. Priamos'un oğlu ve Hektor'un arabacısı Kebriones'in XVI. bölümdeki ölümünü örnek vereceğim size. Onu, Akhilleus'un silahlarını kuşanmış olan Patroklos, bir taş atışıyla öldürür:

alnından vurdu onu pürtüklü taşla,
arabanın dizginlerini tutarken elinde.
Taş yardı iki kaşı, geçti kemikleri,
düştü gözleri yere, tozun toprağın içine,

düştü ayaklarının dibine tam,
kendi de devrildi güzel işlenmiş arabadan, dalgıç gibi.
[*İlyada*, XVI:738 vd]

Ve Patroklos şairin sözünü devam ettirir:

Ne çevik adammış! Ne de kolay balıklama daldı!
Bir gün balıklı denizde bulunsaydı bu adam;
istiridye arar, doyururdu bir sürü insanı,
hava fırtınalı da olsa, gemiden daldardı denize,
şimdi daldığı gibi arabadan aşağıya, ovaya.
Ne adamlar varmış Troyalılarda, güzel dalan!
[*İlyada*, XVI:745 vd]

RESİM 14. Paestumlu atlayıcı: Hades'e atlayış; mezar mahfazası,
Güney İtalya, MÖ 480 civarı.

Niçin bu iki örneği seçtim? İki nedenle. İlk olarak, tasvirin ironik zarafeti yüzünden. Hades'e dalış teması nispeten yaygındır ama bu şekilde işlendiğine sık rastlanmaz. Dahası, klasik çağdan günümüze kalan az sayıdaki Yunan freskinden birinde, Güney İtalya'da bulunan Paestumlu Atlayıcı'da denize dalan bir adam vardır (RESİM 14). Resimde görülen yapı, (ölüler diyarı) Hades'in kapıları veya Herakles Sütunları (Ce-

belitarık boğazı) olarak yorumlanmıştır. Böylece Homeros bir kere daha, çok daha geç tarihli ve kuşkusuz ilham verdiği bir görüntüyü anlamayı mümkün kılmaktadır.

Peki, bu savaş acımasız bir imha savaşı mıdır? Kesin bir cevap verilemez. İki tarafın savaştaki hedeflerinin aynı olmadığı açıktır. Troyalıların amacı, Akhaların inşa ettiği duvarı geçmek ve gemilerini ateşe vermektir. Duvarı aşmayı başarak, fakat ikinci hamlede kıl payı başarısız olacaklardır. Yunan kahramanlarından sadece biri, Patroklos öldürülür. Diğer kahramanın, Akhilleus'un ölümü ise zaten önceden programlanmıştır. Pek çok isimsiz kişi, I. bölümde anlatıldığı gibi Apollon'un oklarıyla can verir, yani vebadan ölürler. Salgın eşek ve köpeklerden başlar –bugünkü adıyla bir epizooti, yani salgın hayvan hastalığı– sonra insanlara geçer. Ancak hastalığın hiçbir semptomu tasvir edilmez. Homeros, MÖ 5. yüzyılda Atina vebasına uğrayıp hayatta kalarak bu hastalığı anlatan bir Thukydides değildir. Hastalık Troyalılar arasında da yayılmaz. Apollon sadece erkekleri hedef alır. Kadınların ölümü üzerinde güç sahibi Artemis olaya karışmaz. Khryseis'in, Apollon rahiplerinden olan babasına iade edilmesi salgının da derhal sonunu getirir. IV. bölümde Apollon, "Akhaların derisi taştan ve demirden değil" diye bağırır, üstelik tehlikede olan onların vatanı değildir.

Savaşın acımasız niteliğinin bir göstergesi de tarafların esir almayı reddetmesidir. Bu ret tavrı iki yerde ifade edilir. VI. bölümde Troyalı Adrastos, Menelaos tarafından canlı ele geçirilir. Canı için yalvarır, zengin bir adam olan babasının Menelaos'a "altın, tunç ve işlenmiş demir"den büyük bir kurtarmalık vereceğini vaat eder. Menelaos dünden razıdır, fakat Agamemnon müdahale eder:

Hey Menelaos, kendine gel,
Ne diye dert edinirsin bu adamı,
Yuvanda Troyalılardan saygı gördün zaar.

Bir tek kişi kaçmasın elimizden,
 Kurtulmanın ölüm çukurundan bir tek kişi,
 Ana karnındaki oğlanlara bile acımak yok.
 İlyon'da topu birden yok olsunlar.

[İlyada, VI:54]

XXI. bölümde bir başka olay, savaşın acımasız *hale geldiğini* gösterir. Priamosoğlu Lykaon –Priamos'un şaire epey malzeme verecek kadar çok oğlu vardır– Akhilleus tarafından ele geçirilir. Lykaon bunun ikinci defa olduğunu hatırlatır. Daha önce de Akhilleus tarafından *gece vakti* yakalanmış, Lemnos [Limni] adasında köle olarak satılmış, fakat daha sonra fidyesi ödenerek ailesine geri dönmüştür. Şimdi de Hekabe'nin oğlu olmadığını, "Hektor'la bir anadan doğmadığını" söyleyerek Akhilleus'tan af dilemektedir. Akhilleus'un cevabı sarsıcı ve acımasızdır. Evet, Patroklos'un ölümünden önce "Troyalıları esirgemekten hoşlanırdı yüreğim" der, ama "senden çok üstün Patroklos bile öldü." Akhilleus'un kendisi bile ölüme yazgılıdır. Böylece öldürür Lykaon'u –bu ismin anlamı kurt-adamdır– ve hemen ardından şöyle haykırır: "Yat bakalım şimdi burada balıklarla [...]. Hepiniz geberin!"

Ancak buna rağmen *İlyada*'nın sonunda, Shakespeare'in "insan sevecenliğinin sütü" diyeceği şeyin ışıldadığı bir sahne vardır. Apollon, Zeus, Thetis ve Hermes'in kılavuzluğunda İris'in araya girmesiyle ihtiyar Priamos, oğlunun cesedini almak için Akhilleus'a ricaya gider. Yanında kurtarmalık da götürür. Akhilleus bunu kabul etmekle kalmaz, Priamos'la yemeğini paylaşır ve en büyük acının –örneğin, Apollon ve Artemis (RESİM 15) tarafından on iki çocuğu öldürülen Niobe'nin acısının– bile yemek yeme zorunluluğunun önüne geçemeyeceğini hatırlatır. Niobe taş olmadan önce yemek yediyse eğer Priamos da yiyebilir. Daha sonra, Hektor'un hakarete uğramış bedeni "güzel ölü" vasfı kazanır ve *İlyada* Hektor'un gösterişli cenaze töreninin anlatılmasıyla sona eder.

RESİM 15. Apollon ve Artemis sunu yaparken; Berlin [amforası] ressamına atfedilen kırmızı desenli Attika kalipsi, MÖ 490 civarı.

Elbette dövüşün ve ölümün her zaman kahramanca olmadığı düşünülebilir. Bütün silahlar denk değildir, bütün savaşlar Akhilleus ve Hektor gibi büyük kahramanlara layık değildir. Örneğin ok. Ok Apollon'un silahıdır ve bu onu fanilerin kullandığı diğer silahlardan ayırır. Sözgelimi Odysseus İthake'ye dönüşünde orada bıraktığı okunu, egemenliğinin bir alameti sayacaktır. Oku sadece kendisi gerebilir. Troya karşısında savaşan okçular Lokrislilerdir. Aias'ın kardeşi Teukros da Aias'ın kalkanı arkasında duran bir okçudur. Homeros'tan sonra, örneğin Sophokles'in *Aias*'ında, aynı Teukros gayrimeşru kardeş haline gelir. Gayrimeşru olduğu için mi okçu yapılmıştır, yoksa okçu olduğu için mi gayrimeşru kardeş olur bilinmez. Troyalılar cenahında, ileride bahsedeceğim Paris'ten başka, Lykaon'un –bir başka kurtadam– oğlu Pandaros okçudur. Pandaros Apollon'dan hediye yayıyla Menelaos'u öldürmek üzere bir ok atar, fakat sadece yaralayabilir onu ve böylece Akhalara, Menelaos ile Paris'in vardıkları anlaşmayı

bozma ve tekrar hücumla geçme fırsatı verir. Destansı savaşların dünyasında okun ve okçunun makus yararlılığını bundan daha iyi anlatmak zordur.

Priamosoğlu Lykaon'un ilk ele geçişinden bahsederken Akhilleus'un onu *gece vakti* yakaladığını özellikle belirtmiştim. Oysa destansı savaşın zamanı gece değildir. Gece kılık değiştirmenin, kurnazlığın ve pusunun zamanıdır. *İlyada*'nın Dolonia diye adlandırılan çok tuhaf bir pasajında, X. bölümde tüm bunların örneği vardır. Olay Akhalar felaketin eşiğindeyken gerçekleşir. Aias ve Odysseus savaşa yeniden katılıp, en ön safta yerini alması için Akhilleus'u boş yere ikna etmeye çalışırlar. Troyalılar kalelerinden çıkmış ve düzlükte kamp kurmuşlardır. Bilgi almak için her iki taraf da casuslar salar. Hektor, ismi "kurnaz" anlamına gelen Dolon'u gönderir. Dolon uzun ve ince bir mızrak ve *ok*'la silahlanmıştır. Agamemnon ve başta Nestor olmak üzere diğer Akhalı önderler ise bu göreve Odysseus ve Diomedes'i memur ederler. Her iki tarafın adamları da hayvan kılığına girerler: Dolon bir kurt postuna bürünüp, samur maskesi takar; Diomedes omuzlarına aslan postu atar, Odysseus ise yabandomuzu maskesi biçimindeki miğferini giyer.

Aslan ve yabandomuzu doğal olarak, kurda üstün gelir. Dolon yakalanır ve muhteşem arabası ve enfes atlarıyla birlikte Trakya kralı Rhesos ve arkadaşlarının Hektor'un kampında olduğunu açıklar. Dolon dahil hepsi öldürülür ve atlar ele geçirilir. Daha sonra Odysseus ve Diomedes denize girip bu kıyımın izlerinden arınırlar. Bir eşi daha bulunmayan bu bölüm, ozanların imgeleminde başka bir savaş biçiminin de olduğunu gösterir. Daha başkaları da vardır; aşağıda bu konuya döneceğim. Ancak, *İlyada*'da istisnai olan bu olay *Odyssseia*'da kural haline gelir. *Odyssseia*'nın VIII ve XII. bölümlerinde, Alkinoos'un krallığındaki anlatıları dikkatle okursak, *İlyada*'da bunca baskın olan savaş biçimine Odysseus'un Troya'ya dönüşü sırasında sadece bir kez başvurduğunu

görürüz (bu bağlamda Odysseus'u niteleyen sıfat, kurnazlık dolu aklı niteleyen Yunanca sözcük *metis*'tir). Troya'dan ayrılırken, (Trakya ahalisi) Kikonlarla karşılaşır ve dişe diş bir kavgaya tutuşur onlarla. Pek çok arkadaşını yitirir, fakat bu savaşta öldürülenler dışında kimse savaşta ölmez. Ya tepegözler ve Laistrygonlar tarafından yenirler, ya kazara ölürler ya da Helios'un sığırları vakasından sonra boğulurlar.

RESİM 16. Koçun altına saklanıp sığışan Odysseus; siyah desenli Attika şarap testisi; MÖ 5. yüzyıl.

Bütün bir *Odysseia* kurnazlık ve gizlenme havası içinde geçer. Odysseus'un Polyphemos'tan kurtulması, tepegözün ininden bir koçun yapağısına asılarak kaçması hep kurnazlık marifetiyledir (RESİM 16). Spartalı Helene Telemakhos'un huzurunda Odysseus'un Troya savaşında gösterdiği yararlılıkları överken, şehre dilenci kılığında gizli bir görev için geldiğini açıklar. Odysseus karısını ve tahtını yeniden ele geçirmek için kendi sarayına da aynı kılıkta döner. Sanki Homeros, Odysseus'un karakterinde, dilencilikten krallığa kadar insanlık durumunun olası her halini tasvir etmek istemiş gibidir.

Odysseus kimliğini açık ettikten sonra, oğlu Telemakhos, sadık domuz çobanı Eumaios ve yine kendisine sadık sığırt-

maç Philetios'un da yardımıyla, taliplerin hepsini, okuyla tek tek öldürür. Bu kavga soylu bir karşılaşma örneği değildir kuşkusuz –örneğin Telemakhos Amphinomos'a arkadan vurur. Ancak bu, sayıca az olanların kavgasıdır. Talipler açık ara daha kalabalıktırlar. Mücadele menfur sahnelerle son bulur (RESİM 17). Hain keçi çobanı Melanthios (Yunanca “siyah çiçekli adam” demektir) parçalanır ve cinsel organı köpeklere atılır. Taliplerle yatan sadakatsiz hizmetçilere gelince, “temiz ölüm”le ölmeye hakları yoktur. Telemakhos onları saray avlusuna gerilmiş bir halata asar. Hizmetçilerin ölümleri XXII. bölümde, *Odysseia*'nın en güzel ama aynı zamanda en meşum tasvirine yol açar.

RESİM 17. Odysseus talipleri katlederken;
kırmızı desenli Attika skyphos'u, MÖ 440 civarı.

Yaygın kanatlı ardıç kuşları ya da güvercinler
Çalılar arasında kurulmuş bir tuzağa tutulurlar da
hani,

Nasıl düşerlerse uğursuz bir döşeğe, dönerken
yuvalarına

Bu kadın başları da öyle dizilmişler sıraya,
Acıklı bir ölümle ölsünler diye sıkılmıştı ilmikle
boyunları.

Bir ara ayakları çırpınıverdi, ama uzun süremedi bu.

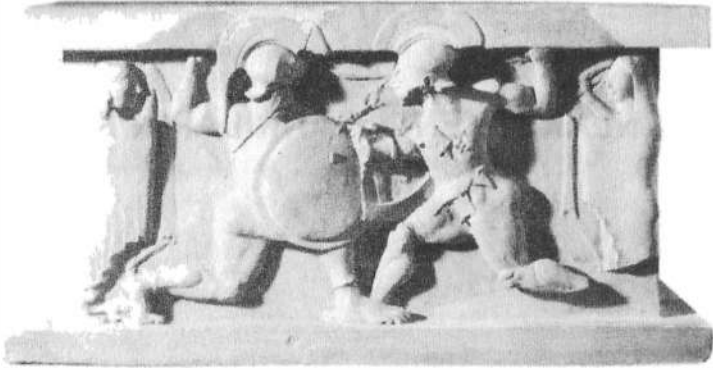
[*Odysseia*, XXII:467 vd]

İlyada'da onca bahsedilen "güzel ölüm"ün tam karşıtı bir
ölüm...

V

İNSANLARIN KENTİ, TANRILARIN KENTİ

Odyseia ve *İlyada*'da modern okuyucuya en tuhaf, en şaşırtıcı gelen yan, tanrı ve tanrıçaların anlatı içindeki sürekli varlığıdır. Ozan, *İlyada*'da Akhilleus'un öfkesini ve *Odyseia*'da yurduna geri dönüşü sırasında Odysseus'un başından geçen maceraları anlatmasını bir tanrıçadan, bir Mousa'dan ister. Bununla da kalmaz şair, tanrı ve tanrıçaları yeryüzüne indirir durur. *İlyada*'da onları karşıt kamplarda savaştırır (RESİM 18). Athena, Hera, Poseidon savaştan zaferle çıkacak olan Akhaların tarafındadır; Apollon, Ares ve Aphrodite ise Troyalıların sıkı destekçileridir. Savaşan kahramanlar arasında tanrıçaların oğlu olan iki kişi vardır. Aphrodite Aineias'ın anasıdır; Priamos'un kuzeni Ankhises'i baştan çıkarmıştır; ayrıca en güzeli belirleyecek elmayı Hera ve Athena karşısında kendisine kazandıran Paris'e (diğer adıyla Aleksandros'a) borçludur. Thetis *İlyada*'nın XVIII. bölümünün hemen başında ozanın zevkle saydığı Neteus kızlarından, deniz tanrıçalarından biridir. Fakat Thetis'in statüsü Aphrodite'den çok farklıdır. Oğlu Akhilleus meşru bir evlattır, çünkü Thetis'in babasından daha güçlü bir oğul doğuracağı haber verilmiştir. Bu yüzden Thetis bir fani olan Peleus'la evlenir. Tanrıların kralı Zeus Lykialıların kralı Sarpedon'un babasıdır ve Troya tarafında yer alır. Zeus'un sakisi Ganymedes Troyalı bir prenstir. Kahramanların, "krallar"ın çoğu şöyle ya da böyle Zeus'la ilişkisi olan kişilerdir.

RESİM 18. İki kahraman arasındaki dövüş (herhalde Akhilleus ile Memnon) ve arkalarında birer tanrıça (Thetis ve Eos olabilir); (Güney İtalya'daki) Lokris şehrinden adak sunağı, MÖ 530 civarı.

Tanrılar taraf tutmakla kalmazlar, fiziksel olarak da müdahil olurlar. Aphrodite ve Ares V. bölümde Tydeusoğlu Diomedes tarafından yaralanırlar. Hektor'la düello olayında Athena Akhilleus'un yanındadır. Örneğin Hektor'un kardeşi Deiphobos kılığına girerek Troyalı kahramanı yanıltır ve bütün *Odysseia* boyunca Odysseus ve Telemakhos'a eşlik eder. Bütün bu karşılaşmalar, insanlarla tanrılar arasındaki bütün bu temas anları içinde en şaşırtıcı olan, kuşkusuz *İlyada*'nın XXI. bölümünde Skamandros ırmağının Akhilleus'a karşı yürüttüğü acımasız savaştır. Skamandros, Peleusoğlu Akhilleus'un kurbanı olan cesetleri sürüklemekten usanmıştır ve kahramanı boğmaya çalışır. Akhilleus, ancak Hephaistos'un ateşiyle yardıma koşması sayesinde kurtulur. Ateşin suyla bu savaşı, MÖ 5. yüzyılda ilk filozofların ortaya attıkları kozmolojilerin çok yakınına götürür bizi. Tanrılar arasında "Homerosçu" hakaretlere sık başvurulduğunu da ekleyelim. XXI. bölümde örneğin Aphrodite'ye "it sineği" muamelesi yapılır.

Tanrılar ile insanlar arasında ittifak ve savaş dışında bir de aşk vardır. Odysseus'un Kirke ve kendisine ölümsüzlük teklif eden Kalypso ile ilişkisi vardır. Kalypso Odysseus'un

İthake'den ayrılmasına izin vermesini söyleyen Hermes'in isteğini hoş karşılamaz ve zavallı tanrıçaların bir faniyi sevmeye hakları olmadığından sızlanır.

Burada Hellenik çoktanrıcılık denilen şeyi tanımlamaya girişmeyeceğim. Pek çoklarının yanı sıra Homeros da din tarihçileri için önemli bir kaynaktır. Homeros'un veya Homeros'ların -*Odysseia*'yı söyleyen şairin *İlyada*'yı söyleyenle aynı kişi olmadığı bellidir, bu yüzden muhtemelden de öte bir varsayımdır- teolog değil ozan olduğu unutulmamalıdır. Homeros dinleyicilerini cezbetmeye çalışır. Bunu da, tanrılar söz konusu olduğunda mizaha başvurarak yapar bazen, zira dinleyicilerin ona asıl kimliğiyle yani bir anlatıcı olarak yaklaştıklarının farkındadır. Homeros'un kendi dinini bilmek olanaksızdır. Nasıl ki *Roland Destanı*'nı söyleyen şair, insanların dünyasını Muhammed'in ve Apollon'un (*sic*) müritleri ile "gerçek" dine inananlar olarak ikiye ayıran sıkı bir Hıristiyan ise, Homeros bunun tam tersine hiçbir dini ortodoks ilkeye bağlı değildir; tanrılarla alay edebilir ve aslına bakılırsa, bundan kendini alamaz.

Tanrılar anlatı boyunca sürekli insanların işlerine müdahale ederler. Yerine göre, ara sıra kılık değiştirirler. Örneğin Athena Odysseus'a genç bir çoban kılığında görünür. Poseidon kâhin Kalkhas kılığına girer. Tanrılar ayrıca insanları da dönüştürebilirler. Odysseus Athena'nın marifetiyle kâh ihtiyarlıktan belı bükülmüş bir dilenci, kâh olgunluk çağının bütün gücüne sahip bir adama dönüşür. İnsanlar başka insanların gözüne tanrı gibi gözükebilirler: Odysseus ve genç Nausikaa birbirlerine hayran kalırlar ama sınırı geçtikleri anlamına gelmez bu.

Sınırı geçmek. İşte Kalypso'nun teklif ettiği, Odysseus'un ise reddettiği şey budur. *Odysseia*'nın XI. bölümünde anılan Herakles de geçmemiştir sınırı. Buna karşılık iki Troyalı prens ölümsüz olmuştur: Ganymedes ve "altın pelerinli şafak tanrıça"nın [Eos] eşi Tithonos. Gelgelelim şafak tanrıça

kocası için ebedi gençlik istemeyi unuttur ve ölümsüz olan zavallı Tithonos şekilsiz bir ihtiyara dönüşünceye kadar yaşlanır. Mitlerde buna, onun ağustosböceğine dönüştürüldüğü de eklenir.

Ölümlülük, ölümsüzlük asıl ayırım buradadır. Tanrılar insanlarla aynı kanı taşımaz, onların kanına *ikhor* denir. Ne şarap ne ekmek tüketirler, nektarla ve (ölümsüzlük içeceği olan) *ambrosia*'yla beslenirler. İnsanlardan çok daha kolay yer değiştirirler fakat aynı anda her yerde mevcut değildirler. Poseidon Aithiopes'in, yani "yüzü yanıkların," güneşin battığı ve doğduğu yerdeki siyahların memleketindeyken, Odysseus güven içinde yol alabilir. *İlyada*'nın IV. bölümünde Zeus'un yola gelmez karısı Hera, kocasını sevişmek için İda dağının tepesine sürükler. Artık birbirleriyle sevişmeyen, dünyanın öbür ucundaki Okeanos ile eşi Tethys'ü barıştıracaklarını söyleyerek Aphrodite'den aldığı büyüler üstündedir. Bu süre içinde Akhaların lehine gelişmeler olur ve Zeus uyanınca, anneleriyle babalarından gizli gizli seviştikleri zamanları hatırlatarak onu baştan çıkaran kurnaz karısı tarafından kandırıldığını anlayıp öfkelenir.

XV. bölümde Zeus, İris vasıtasıyla Poseidon'a, Akhaları desteklemeyi bırakmasını ihtar eder, Poseidon'un sert cevabı bizi tanrılar arasındaki güç dağılımı konusunda aydınlatır:

Yiğitliğine yığittir, bilirim onu,
ama beni küçümsemek ne oluyor, eşitim ben onunla,
bana zorla baş eğdirecek olan o mu?
Kronos'tan doğma üç kardeşiz bizler,
Rhea doğurdu Zeus'u, beni, ölümlere hükmeden Hades'i,
dünya üçe bölündü, üçümüz de aldık payımızı,
kura çekildi, köpüklü deniz düştü bana
her zaman orada oturayım diye,
sisli karanlıklar ülkesi düştü Hades'in payına,
Zeus'a bulutlar arasındaki engin gök düştü.

Ama toprakla koca Olympos'ta herkesin payı var,
 bu yüzden yaşamam ben Zeus'un keyfince,
 gücü varsa, rahat otursun kendi yapına, ülkesinde,
 Korkutmasın elleriyle, alçak yerine komasın beni.

[*İlyada*, XV:185 vd]

İlyada ve *Odyseia*'daki diğer pasajlar aynı doğrultuda olmayıp, Zeus'un egemenliğini vurgular.

Ancak bu metinde çok önemli üç fikir mevcuttur. İlki kura fikridir. Herkesin payı ve dolayısıyla görevi kurayla verilir. İkinci fikir "ortak alan" fikridir. Toprak ve tanrıların ikametgâhı olan Olympos dağı sadece Zeus'un egemenliği altında değildir. Zeus'un burada başka tanrısal güçleri, bu arada da ta denizlerden "toprağı titreten" Poseidon ve şaşırtıcı biçimde, insanların ancak ele avuca gelmez gölgeler olarak girebildikleri ölümler diyarının efendisi Hades'i hesaba katması gerekir. Üçüncü fikir "aşağı" (veya değersiz) sözcüğünün ifade ettiği fikirdir. Bir hiyerarşi mefhumunu içerir bu fikir. Elbette eşitler veya "denkler" vardır ve Kronos'un üç oğluyla ilgili bu metinde de durum budur. Ama aynı zamanda, bölüşümünden tamamen dışlanmış daha aşağıdakiler de vardır. Örneğin Zeus'un öz babasının [Kronos], onun kardeşlerinin ve eşinin durumu budur. Kronos Tartaros'a, "yerin derinliklerindeki tanrılar arasında" sürgüne yollanır. Bu üç fikir Yunan kent devleti açısından kurucu niteliktedir ve bu fikirlerin varlığı, böyle geçerken dile getirilmiş de olsa kent devletinin Homeros'tan önce mi sonra mı doğduğuyla ilgili polemikleri geçersiz kılmaktadır. *İlyada* kent devletinin yokluğunda hayal dahi edilemez. Tanrılar kenti böylece bize, arkaik çağda insanların kentinin ne şekilde oluştuğunu öğretmektedir.

Ne demek istediğimizi açıklayalım. Atina'da kura, *İlyada*'dan çok daha sonraki zamanlarda, demokrasinin üzerinde temelleneceği kurumdur. Elbette kardeşler arasında bir kura değil, teknik olmayan görevlerin kurayla dağıtılması söz konusudur (teknik olan görevler seçimle dağıtılır).

Ya ortak alan? Örneğin Atina'daki Agora ve Akropolis'in statüsü bir ortak alan statüsüdür. MÖ 8. yüzyılın sonunda Sicilya'da kurulmuş bir koloni olan Megara Hyblaea'nın kamusal alanında (agorasında) kazı yapan arkeologlar ilk kuruluştan itibaren bir ortak sahanın, kentin kolektif mülkü olarak muhafaza edildiğini saptadılar. Son olarak tanrılar arasında bir "değersiz" in var olabilmesi, bazı insanların kentten dışlandığını akla getiriyor. Toprağı sürmekle yükümlü köle kategorisindeki Heilotes'in Sparta'daki durumu, Atina'da oy kullanma hakkından yoksun yabancı yerleşimciler olan Metoikos'un durumu, vatandaşların ve kentin mülkü olan kölelerin durumu böyledir.

Elbette bir müttefikler ordusu olan Akhalar sözcüğün klasik anlamıyla bir kent devleti oluşturmazlar. Gelgelelim kent devletine özgü iki önemli kuruma sahiptirler: Bütün savaşçıları bir araya getiren ve Agamemnon'un daha *İlyada*'nın en başında topladığı meclis ve seçkin savaşçıların en yaşlılarını bir araya getiren konsey. Bu konseyde ilk söz Nestor'undur.

Troya'da ihtiyarlar konseyi Priamos'un etrafında toplanır ve savaşçılar genel meclisini toplamak ise Hektor'a düşer. Ayrıca, Homeros şiirlerinde çoğunluk kavramının da mevcut olduğunu göz önünde bulunduralım. *İlyada*'da (IX. bölümde) Akhilleus'tan savaşa dönmesini isteyen elçiler Danaosların çoğunluğu adına konuştuklarını söylerler. Benzer şekilde Telemakhos, taliplerin İthake'de bir azınlıktan ibaret olduğunu belirtir. Düşmanları ise ona "agora vaizi" derler. Birkaç yüzyıl sonra olsaydı "demagog" sözü kullanılırdı. *İlyada*'nın XX. bölümünün hemen başında konuyla ilgili etkileyici bir örnek vardır. Bu pasaj, ölümsüz atı Ksanthos'un, Akhilleus'la şaşırıcı bir konuşma yapması ve ona ölümünün yakın olduğunu haber vermesinden hemen sonra gelir:

Zeus çok yarlı Olympos'un doruğundan buyurdu,
Tanrıları toplantıya çağırın dedi Themis'e (kentsel
düzenin sembolü –Vidal-Naquet)

O da dört bir yana gidip buyurdu Tanrılara,
gelin, Zeus'un evinde toplanın, dedi.

Okeanos'tan başka hiçbir ırmak gelmemezlik etmedi,
gelmemezlik etmedi hiçbir nymphe,
ne güzel korularda, ne dere kaynaklarında oturanlar,
ne de yeşeren çayırarda oturanlar.

Hepsi geldi bulut devşiren Zeus'un evine.

oturdular cilalı kemerlerin altında,

bu kemerleri Zeus baba için Hephaistos yapmıştı.

[İlyada, XX:4 vd]

Hoş bir detay verelim: Tanrıların bu meclisinin ardından
"ekmek dağıtan levazımcıların bile" çağırıldığı bir savaşçılar
meclisi toplanır. Buradan da anlaşıldığı üzere Homeros tanrı-
sal kurumları, insani kurumlarla ilgili bilgileri doğrultusun-
da tasvir eder.

RESİM 19. Gemilerin yanında dövüşen Aias.

Paul Thomas'ın çizimi, 1995.

Zeus'un (RESİM 19) tanrılar kentindeki konumu, Agamem-
non'un Akha ordusundaki veya Priamos'un Troya kenti için-

deki konumuyla aynı mıdır? Aradaki benzerliği fazla ileri götürmemek gerekir. Bütün *İlyada* boyunca Olympos'un, daha sonra *stasis* adı verilecek ihtilaflara sahne olduğu kesindir –*stasis* konusunda zaten birkaç şey söylemiştim. Zeus tanrılara dövüşmeyi yasaklamak veya tam tersine tanrıları bu konuda serbest bırakmak için çok defa müdahalelerde bulunur. Akhilleus (anası) Thetis'in talebiyle ordudan ayrıldığı zaman, Zeus Troyalıları destekler. Akhilleus savaşa döndüğünde ise tam zıt bir konum alır. Zeus oğlu Sarpedon'u sever fakat diğer tanrıların hatırına, oğlunun ölmesine engel olmaz. Aynı şekilde Zeus, kendisi için nice kurbanlar vermiş Hektor'a da sempati duymaktadır fakat "mukadderat günü" karşısında eğilir. Başka deyişle her şeye gücünün yetmediğini bilmektedir. Ama diğer tanrıların toplamından daha güçlü olduğunu ve isterse onları Olympos'tan kovabileceğini hatırlatır sürekli. Bu anlamda Zeus tanrılar arasında, Agamemnon'un insanlar arasında olduğundan çok daha güçlüdür.

Bu benzerliği tarihsel bakımdan yorumlamak çok güçtür. Homeros'un *İlyada* ve *Odyseia*'yı söylediği düşünülen çağda, Yunan kentlerinin çoğunda monarşi ortadan kalkmıştı. *Roland Destanı*'yla yaptığımız karşılaştırmayı devam ettirirsek, 11. yüzyıl sonunda veya 12. yüzyıl başında Charlemagne dönemindeki gibi bir monarşi mevcut değildir. Krallık feodal beylikler halinde parçalanmıştır ve Fransa kralından daha güçlü beyler vardır. Fakat bu durum *Destan*'da Charlemagne'nin, Hristiyanların tanrısıyla doğrudan temas halinde, çok güçlü bir hükümdar olarak sunulmasını engellemez.

Şair için *İlyada*'nın krallarının yaşayan bir gerçeklikten ziyade bir hatıra (elbette yüceltilen bir hatıra) olması pek muhtemeldir. Homeros'un andığı Mykene uygarlığı artık "altın zengini" bir kent devleti olmayıp bir kasabadan ibaret hale gelmiştir. Yunan dünyasının merkezi Avrupa'dan Asya'ya kaymıştır. Egemen yapının hangisi olduğunu belirlemek de güçleşmiştir: tartışma ve karar verme mekanizmalarıyla keli-
menin asıl anlamıyla *kent devleti* mi yoksa *oikos*, yani savaşçı

liderlerin iktidarının dayandığı toprak düzeni mi? *İlyada*'nın XII. bölümündeki pasaj bu açıdan çok önemlidir. Zeus'un oğlu ve Lykia kralı Sarpedon kuzeni Glaukos'a şöyle seslenir:

Glaukos, Lykia'da neden çok sayarlar bizi,
neden oturturlar bizi başkõşeye,
neden etlerle, dopdolu taslarla ağırlarlar,
neden bakarlar bize Tanrı'ymışız gibi,
ulu Ksanthos kıyılarında neden geniş topraklarımız var,
hem bağ olmaya, hem buğday olmaya elverişli?
Öyleyse burada bizim ödevimiz ne,
Lykialıların ön sıralarında savaşmak değil mi?
[*İlyada*, XII:310]

Odyseus'a gelince, *Odyseia*'nın başında ve sonunda, iç savaş sırasında ve nihai barışma anında işleyen kurum, İthake *kent devleti* değil, Odyseus'un talipler tarafından yağmalanan *oikos*'udur (şahsi mallarıdır). Odyseus talipleri alt etmek için İthake meclisine değil oğluna, domuz çobanına ve sığırtmacına bel bağlar.

Tanrılar kentinin kaderi ise daha karmaşıktır, çünkü bir defa Yunan tanrılarını, şairin onları hapsedtiğı anlatının dışına çekip çıkarmak çok güçtür; ikinci olarak, tahmin edebildiğimiz kadarıyla Yunan dininin zaman içindeki değişimi Zeus'un gücünü azaltmaktan çok artırmıştır. Arkaik ve klasik çağlardaki Yunan dini hem parçalı bir yapı (her kentin kendi tanrıları ve tapınçları vardı: Örneğın Atina'da hâkim olan Athena'ydı), hem de Panhellenizm özellikleri gösteriyordu (Olymposlu Zeus ve Delphoili Apollon bütün Yunanlara hitap eden tanrılardı). Bu çağlarda pek az Yunan, tanrılarla, Homeros'un kahramanlarının sahip olduğı yakınlığa sahiptir, zira bir kere daha hatırlatalım, Homeros'un ki nihayetinde bir anlatıdır. Tanrıları ve insanları birbirine yaklaştırmak için yeni dini formlar icat etmek gerekecektir, fakat bu bambaşka bir hikâyedir.

Homeros şiirinin paradoksu tanrıların –destanın mari-fetiyle– insanlara hem yakın hem de uzak olmasıdır. Yakındırlar çünkü bazı kahramanlar –hepsi değil– tanrılarla konuşurlar ve bunlar, deyim yerindeyse, her zaman saygı ve sevgi çerçevesinde yapılan konuşmalar da değildir. Apollon Akhilleus'u kandırır, yolundan döndürdükten sonra görünür ona. Athena'nın *İlyada* boyunca Diomedes ve Odysseus'ta, bütün bir *Odysseia* boyunca yine Odysseus'ta gönlü vardır. Poseidon, Laomedon'un yaptığı haksızlıktan ötürü onun oğlu Priamos'u –ve dolayısıyla hiçbir Troyalıyı– affetmeyecektir. Poseidon bütün bir yıl boyunca Laomedon'a hizmet etmemiş midir? Troya duvarlarını inşa etmemiş midir? Ama sonuçta, hiçbir yaptığığın karşılığı ödenmemiştir kendisine.

Bu örnek Olympos'un tanrıları ile Troya hükümdarları arasındaki karmaşık ilişkileri pek güzel açıklıyor. Zeus'un sakisi (Ganymedes), Aphrodite'nin âşığı (Ankhises), Poseidon'un işvereni (az önce bahsettiğim Laomedon) hep Troya kral soyundandır. Tanrıların Troyalılara karşı iyi niyetlerinin bu alametleri aslında muğlak bir niteliğe sahiptir. Troya'nın kurtulmasını sağlamayacaklardır. Troyalılar için tanrıların yakınlığı daha ziyade tehlikeli bir yakınlıktır. Bu yakınlığın tek getirisi, Sarpedon ve Hektor'un cesetlerinin, onları öldürenlerin istedikleri gibi hakarete uğramaktan kurtulup “güzel ölümler” haline gelmeleridir.

Tanrıların hem yakın hem uzak olduklarını söyledim. Normal ilişki elbette uzak olandır. Tanrılar insanlarla rüyalar yoluyla iletişime geçerler, fakat bu rüyalar bütünüyle yanıltıcı olabilir. Örneğin *İlyada*'nın II. bölümünün başında Zeus, Troya'yı alma vaktinin geldiği mesajını verir Agamemnon'a. Ama alametler ancak Kalkhas gibi mahir bir kâhin bulunduğu takdirde gerçeği yansıtabilir. Homeros bunu *İlyada*'nın II. bölümünde hatırlatır. Aulis'te bir yılan, Yunanların gözü önünde, sekiz serçeyi ve analarını yuttuktan sonra taş kesilmiştir. Kalkhas bu alametin anlamını şöyle açıklamıştır: Akhalar do-

kuz yıl boyunca Troya'yı kuşatma altında tutacak, onuncu yıl şehri alacaklardır. Troyalılar tarafındaki bilici ise Hektor'un kardeşi Hellenos'tur ve tanrıların planını anladığından, kardeşine henüz zamanının gelmediğini ve Akhalı liderlere meydan okuması gerektiğini söyler. Bunu söyler çünkü Akhilleus henüz savaşa dönmemiştir ve Hektor'u yenebilecek tek kişi de odur.

Odysseia'da üç biliciye rastlarız: XI. bölümde, Hades'teki Teiresias, canlılar dünyasındaki Kalkhas'ın dengidir. Telemakhos tarafından gemiyle getirilen bilici Theoklymenos, mülkünü yeniden ele geçirmeye çalışan Odysseus'a eşlik eder. Son olarak, İthake'de oturan Halitherses vardır: "Kuş falıyla geleceği görmede üstüne yoktur." Kuşların, sürekli gökyüzünde dolaşıp aynı zamanda yerde yaşadıkları için, insanlar ile tanrılar arasında "doğal" aracılar olduğunu hatırlatalım. Halitherses II. bölümde taliplere, Odysseus'un dönüşünün yakın olduğunu ve bu dönüşün onlar için hiç hayırlı olmayacağını ilk defa bildiren kişidir.

Fakat insanlar ile tanrılar arasındaki normal iletişim biçimi kurban kanı akıtmaktır; bu kurban mütevazı bir koyun olabileceği gibi yüz sığırın kurban edildiği ve etin katılımcılara paylaştırıldığı törenler de söz konusu olabilir. Peki, Hektor niçin son noktada cenaze töreni onuruna kavuşmuştur? Niçin Akhilleus, kirletmek için yaptığı onca eziyete rağmen tanrılar tarafından hiç bozulmamış halde korunan Hektor'un cesedini iade etmiştir? Tanrılar *İlyada*'nın XXIV. ve son bölümünde Hektor'un ölüsünün kaderiyle ilgili tartışır. Apollon ve Hera karşılıklı atışırlar:

Amansız Tanrılar, işiniz gücünüz kötülükte.
Beneksiz keçilerin, sığırların butlarını,
Hektor hiç mi yakmadı size?

Hera cevap verir:

Amma da yaptın, gümüş yaylı, oldu mu şimdi,
Saygıda bir mi Akhilleus Hektor'la?
Hektor doğdu bir ölümlüden,
O bir kadının memesini emdi,
Oysa Akhilleus bir Tanrıça'nın oğlu...

[56 vd]

Ve Zeus tartışmayı sonuca bağlar:

Hektor Tanrılarca İlyon'dakilerin en sevileniydi,
Hoş ederdi gönlümü, severdim onu ben de,
Yoktu armağandan yana bir kusuru,
Ne eşit şölenlerden yoksun kalırdı sunağım,
Ne de hepimizin pay aldığı şarap, yağ sunularından.

[67 vd]

Bütün *Odyseia* boyunca, yabani dünya ile medeni dünya, yani esas olarak Yunan dünyası arasındaki karşıtlık, kurban sunma olanağı veya olanaksızlığıyla kendini belirginleştirir. Pylos'ta Nestor, tanrılara sunacağı ineklerin boynuzlarını altınla kaplayan ideal bir kurban edicidir. İnsanları pişirmeden yiyen Polyphemos kurbanın tam tersini yapar. Troya önünde insan kurban etmek nadir fakat mevcut bir uygulamadır. Akhilleus Patroklos'un cenaze töreni sırasında on iki genç Troyalı kurban eder.

Ne var ki tanrılar kurbanı kabul veya reddetmekte özgürdürler. Hektor ve Helene'nin isteği üzerine Hekabe Athena'ya muhteşem bir şal sunar ve şu dilekte bulunur: "Acırsan ilimize, karılara, çocuklara, buzağı kurban ederiz sana, on iki tane, henüz işe koşulmamış, bir yaşında." Duacı şalı tanrıçanın, yani tanrıça yontusunun "dizlerine örter" ve duayı iletir; fakat Athena duayı reddeder. Bu ret Troyalılar için kötüye alamettir. Tanrılar bu bakımdan özgürdür.

VI

ERKEKLER VE KADINLAR, GENÇLER VE YAŞLILAR

RESİM 20. Amazonların kraliçesi Penthesilea'nın Akhilleus tarafından öldürülmesi; Eksekias imzalı siyah desenli Attika amforası, MÖ 540 civarı.

Yunan kent devleti bir "erkekler kulübü"dür, yani kadınlar dışlanmıştır. Atina demokrasisinde kadınların oy hakları yoktu. Bununla birlikte MÖ 451 yılından itibaren, sadece Atinalı kadınlardan doğanlar Atina vatandaşı olabiliyordu. Sparta'da kız çocukları savaşmasalar da erkek çocukları gibi yetiştiriliyor ve Atinalıları şok eden biçimde uyluklarını örtmeyebiliyorlardı. Bununla beraber Yunan imgelemi erkek-

lere denk, hatta onlardan üstün savaşçı kadınlar yaratmıştır: Amazonlar. Bunlar iki vesileyle görünürler *İlyada*'da: III. bölümde Priamos çok eskiden, gençken onlarla savaştığını hatırlar. Glaukos ise IV. bölümde Diomedes'e, atası Bellerophontes'in onları kıyımından geçirdiğini anlatır. *İlyada*'dan sonraki şiirlerde bir Amazon olan Penthesileia'nın hayatı anlatılır: Akhilleus tarafından sevilir ve öldürülür aynı zamanda. Yunan heykeltıraşlar ve ressamalar Akhilleus ile Penthesileia arasındaki düelloyu sık konu edinmişlerdir (RESİM 20). Bazı modernler bu "kadınlar milleti"nin gerçekten var olduğuna inanacak kadar naif olabilmiş, kimi feministler de onları öncüleri saymışlardır ki bu durum Yunan imgeleminin düşünme biçimlerimiz üzerindeki etkisinin bir başka kanıtıdır.

İlyada'da savaş Helene'nin ve hazinelerinin kaçırılmasıyla patlak verir ve Troyalıların Helene'yi iade etseler her an sona erebilecek gibidir, ancak *İlyada*'nın genelinde kadınlara pek az yer verilmiştir. Bir başka ilginç nokta da destanın, Khryseis ve Briseis konusunda Akhilleus ve Agamemnon arasında yaşanan mücadeleyle başlamasıdır.

Agamemnon Khryseis'in, hizmetçisi ve metresi olarak ömrünün sonuna kadar sarayında kalmasını arzu eder. Onu babasına iade etmek zorunda kalınca "güzel yanaklı" Briseis'i Akhilleus'tan çekip alır, ama IX. bölümde söylediği gibi "kadınlar ile erkekler arasındaki birleşme" [IX, 134] yaşanmamıştır aralarında. Kölelerin çoğu gibi Khryseis ve Briseis de savaş ganimetidir. Tekrar edelim: Akhalar cenahında meşru eş olan tek bir kadın yoktur. Bir gün Homeros metinlerinde demografi incelemesi yapmak isteyen genç bir akademisyen beni ziyaret etmişti. Ona Homeros'un on yıllık kuşatma boyunca Akhalar tarafında tek bir doğumdan bile söz etmediğini belirtmek zorunda kalmıştım. Başka epik şairler, özellikle de tragedya şairleri bu açığı dolduracaklardı. Aias'a savaş tutsağı bir kadın olan Tekmessa'dan bir oğul atfetmişlerdi. Fakat bu da, bir demografi çalışması için hiç yeterli olmasa gerek!

Troyalılar cenahında Hekabe kraliçedir ve yaşıldır. XXII. bölümde, Akhilleus'la karşılaşmayıp surların içine çekilmesi için Hektor'a boş yere yalvarır. Hekabe'nin ve Priamos'un kızı Kassandra "altın Aphrodite'ye benzer." *Odyseia*'nın ölümler ülkesi Hades'te geçen XI. bölümü bize Kassandra'nın akıbetini anlatır: Onu savaş ganimeti olarak sarayına getiren Agamemnon'la birlikte olurken Klytimestra tarafından öldürülmüştür. Aiskhylos *Agamemnon* adlı oyununda bu cinayetten etkileyici bir hikâye çıkartır. Aiskhylos'un ve daha nice yazarların Kassandra'sı, kimsenin sözlerine inanmadığı bir kâhindir. Bu lanetli yeteneği kendini teslim etmeyi kabul etmediği Apollon vermiştir. *İlyada*'da Kassandra kâhin değildir fakat bir falcı olmaya çok yakındır. Troya kalesinin zirvesi, Pergamos tepesinde dikilen Kassandra, Hektor'un ölüsünü getiren arabanın üstünde duran babasını uzaktan tanıyan tek kişidir. Troyalı kadın ve erkeklere çın çın çınlayan sesiyle çağrıda bulunur, gelip o güzel ölüyü karşılasınlar diye. Görü ve ses: Kâhin Kassandra tipinin *İlyada*'daki bu iki simgeden ilhamla yaratılıp yaratılmadığı sorulabilir.

İlyada'nın şairi, Troyalı onca insan arasında Hekabe'nin dışında bir tek Andromakhe'yi eş ve anne olarak gösterir. Andromakhe isminde, erkek (*aner*, tamlayan hali: *andros*) ile savaş (*makhe*) bir araya gelir. Kilikya'daki Thebe şehrinin kralı Eetion'un kızı olan Andromakhe, babasını ve yedi kardeşini kaybetmiştir; hepsi de Akhilleus tarafından öldürülmüştür. VI. bölümde belirtildiği üzere, Akhilleus babası Eetion'un ölüsüne saygı göstermiş, üzerindeki silahları dahi almamıştır. Andromakhe'nin ismini, etrafındaki aşırı eril ortamla ilişkilendirmemek imkânsızdır. Hele Homeros'un bize bunun tam aksi bir örnek de verdiği düşünülürse: X. bölümde kurt kılığına girmiş silik ve alelade casus –kurnaz– Dolon şöyle tarif edilir:

Beş kızkardeş arasında tek erkekti o.

[X:317]

Andromakhe'de erillik, Dolon'da ise dişillik var.

Bir de *İlyada*'daki en meşhur kadın Helene var tabii (RESİM 21). Şiirde geçtiği kadarıyla ismi anılmayan bir kızı vardır Helene'nin ve Paris'ten çocuğu olmaz. Tek kızı Hermione'yi *Odyseia*'da tanırız. Önce Euripides, ardından da Racine better bir karaktere dönüştüreceklerdir Hermione'yi. *İlyada*'daki Helene *Odyseia*'daki pek çok kadın gibidir: İki dünya arasında bir aracıdır. III. bölümde Paris ve Menelaos arasındaki düellodan sonraki ateşkes sırasında, Zeus'un habercisi İris tarafından çağırılan Helene kale surları üzerinde görünür. "Ormanda ağacın üstündeki ağustosböcekleri gibi tatlı sesleri duyulan" ihtiyarlar meclisi de aynı yerde toplantı halindedir. Helene'nin ak ketenden uzun bir elbise giymesi kâr etmez, ihtiyarlar etkilenmiştir:

Troyalılarla Akhaların, böyle bir kadın için
yıllardır acı çekmeleri hiç de ayıp değil.
Yüzüne bakan ölümsüz tanrıçalara benzetir onu.
Ama gene de binse gemiye keşke gitse,
gitse de, bizi, çocuklarımızı belaya sokmasa

[III:156 vd]

RESİM 21. Helene ve Menelaos, bronz Etrüsk aynası, MÖ 4. yüzyıl.

Bir şair, bu kitabın birinci bölümünde andığım, “Homeros’un *İlyada*’sını üç günde okumak” isteyen Pierre de Ronsard, bir başka Hélène’e vurgunken, yukarıdaki dizeleri muhteşem biçimde uyarlamayı bilmiştir:

Şaşırp kalmamak gerek, dedi koca ihtiyarlar
Troya surunun üstünde, Helene’yi geçerken görünce
Bu güzellik için mi bunca acılar çektik diye
Tek bir bakışına bedel değil çaktığımız bütün dertler
Yine de kocasına verelim de onu
Gücendirmeyelim biz tanrı Mars’ı.

Tahmin edilebileceği gibi, Ronsard onlarla aynı fikirde değildir.

Yunan medeniyetinin ruhuna işleyen ve Sappho’nun şiirlerinde, Eksekias’ın vazolarında, Phidias’ın heykellerinde dışa vurulan güzellik, söz ettiğimiz dönemde, Homerik şairler çağında, Helene gibi tehlikeli ve baştan çıkarıcı bir karakter üzerinden ifade edilmektedir. Fakat mesele bununla da sınırlı kalmaz, zira Priamos duvarların üstünden bakan Helene’den Akha şeflerini hiyerarşik düzene göre saymasını ister: Agamemnon, ondan daha küçük olup gürbüz bir koça benzettiği Odysseus, Telamonoğlu dev Aias, Giritli İdomeneus. Ancak Helene aldatılmış koca Menelaos’u saymadan geçer ve kardeşleri Lakedaimonlu Kastor ve Polydeukes’i göremediğini söyler. Yani güzeldir güzel olmasına ama yaltaklanan bir tavır da vardır. Sergilediği bu çelişkiler yüzünden antikçağda ve modern zamanlarda, pek çok kuşak için Helene “ebedi dişiliğin” simgesi olacaktır.

Odyseia’daki kadınların durumu ise *İlyada*’dakilerin neredeyse tam aksidir. Daha 1713’te, modern filolojinin kurucularından İngiliz Richard Bentley, *Odyseia*’nın bir kadın izleyici topluluğu için yaratıldığını ileri sürmüştü. Victoria devri yazarlarından Samuel Butler *Odyseia*’nın bir kadın tarafından yazıldığını söylemeye kadar vardırı işi. Bu ka-

dın da ismini kadın savaşçı olarak tercüme edebileceğimiz Nausikaa'dan başkası olamazdı; Nausikaa Sicilyalı bir Yunan prensesini gizleyen takma isimdi. Biraz çılgınca olan bu son hipotezi desteklemesek de, Odysseus'un Penelopeia'yı, yani gündüz diktiğini gece sökerek taliplerini dört yıl boyunca uyutan sadık kadın figürü Penelopeia'yı bulmak için yola düştüğünü göz ardı edemeyiz. Ayrıca Odysseus'a daima yardım elini uzatmış dişi figürleri de unutmamak gerekir: Bir fani iken tanrıça olduktan sonra Leukothea adını alan İno, V. bölümde tasvir edilen fırtına sırasında Phaiak toprağına çıkabilmesi için Odysseus'a büyülu yaşmağını verir. Bir diğeri, evlilik hayalleri kurduğu bir sırada, babasının çamaşırlarını yıkarken çıplak haldeki Odysseus'la karşılaşan Nausikaa'dır. O da Odysseus'a, Kral Alkinoos'un güvenini kazanmanın yolunun eşi Kraliçe Arete'den geçtiğini söyler. Kendi sarayına varmış Odysseus'u dizinin üstündeki yara izinden tanıyan da eski sütannesini değil midir (RESİM 22)? Son olarak, Odysseus'un yeraltındaki Hades'te karşılaştığı ünlü kadınlardan ve annesinden, anlatının dışına çıkılarak, uzun uzadıya bahsedildiğini de unutmamak gerek.

Aslında işler tabii ki bu kadar basit değildir. *Odysseia*'nın yaratıcısının bir kadın olmadığına kuşku yoktur. Üstelik onu, modern anlamıyla bir feminist yapmak tam bir anakronizm olacaktır. Gelgelelim VIII. bölümde Odysseus bir kadına benzetilir:

Yanaklarını ıslatıyordu kirpiklerinden sızan yaşlar.
Bir kadın, kocasının üstüne yıkılmış, nasıl ağlar,
Kentinin önünde halk için can vermiştir kocası (...)
İşte böyle ağlıyordu tanrısal Odysseus da.

[*Odysseia*, VIII:523 vd]

Gerçekten de olağanüstü bir sahne, Homeros şiirinin zirveye çıktığı anlardan biridir bu, zira "metanetin kahramanı" Odysseus zımnen Andromakhe'yle kıyaslanır.

Odyseia'da, sanki kadınların dünyası bir şekilde iki karakterliymiş, hem dostane hem tehlikeliymiş gibidir. Dişil figürler olan sirenler yıkıcı şarkıcılardır. Dişi canavarlar olan Skylla ve Kharybdis çok yakınlarına yaklaşanları yutarlar veya mahvederler. Bize onlardan miras kalan bir de atasözü vardır: "Kharybdis'den kaçarken Skylla'ya yakalanmak."¹ Odysseus ve arkadaşları masalsı bir diyarda, çeşmeden su alan genç bir kızla karşılaşırlar; çamaşır yıkayan Nausikaa'yı hatırlatan bir durumdur bu, fakat alımlı genç kız, 2. bölümde bahsettiğim insan yiyen balıkçıların, Laistrygonların kralının kızıdır ve karşıladığı yolculara babasının sarayına giden yolu gösterir. İthake'de ise sadık kalan hizmetçiler ihanet edenlere karşı çıkarlar ve ikinciler, daha önce anlattığım gibi, acımasızca cezalandırılırlar.

RESİM 22. Sütanesi Eurykleia, Odysseus'u tanıyınca,
Gustave Boulanger, 1849.

¹ Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak –çn.

Yoksa iyi ve kötü arasındaki sıradan karşıtlık mı söz konusudur? Bu karşıtlık kuşkusuz ibretlik bir tarzda mevcuttur. Hemen bütün anlatı boyunca, şiirin en başından beri, Penelopeia katil kadın tipinin, kocasının yokluğunda bir âşık peydahlayan, sonra da geri dönen kocasını ona öldürten Agamemnon'un melun karısı Klytimestra'nın karşıtı olarak konulur. Tanrıların bu cinayetten sorumlu tutulamayacağını belirtmek için Zeus *Odyseia*'nın başında bu hikâyeyi anar ve bizzat Agamemnon yaşadığı bu dramı Hades'te, olaydan haberdar olmayan Odysseus'a anlatır. Agamemnon "yemlikte sığır öldürür gibi," bir kurbanlık hayvan gibi öldürülmüştür.

Ben yürekler acısı bir ölümle böyle öldüm işte.
 Üstün güçlü bir adamın varlıklı evinde,
 Bir düğün, ortaklaşa bir yemek ya da içkili bir şölende
 Nasıl boğazlanırsa ak dişli domuzlar,
 Öbür arkadaşlar da birer birer öyle öldürüldüler.

[*Odyseia*, XI:413 vd]

Ve Agamemnon sonraki tüm gelenekte bir erkek-kadın olarak gösterilen Aigisthos'un, doğrudan Klytimestra'nın yar-dımıyla hazırladığı bu son derece aşağılayıcı ölümü, kendisi gibi bir savaşçının hak ettiği tek ölüm olan savaş meydanında ölmekle kıyaslar. Odysseus'un sütannesi gibi sadık hizmetçileri olduğu kadar sadakatsiz hizmetçileri de vardır. Örneğin Eumaios'a göz kulak olmakla görevli hizmetçi, Fenikeli bir denizci tarafından baştan çıkarıldığı için "tanrısal domuz çobanı"nı kaçıırır. Suçlunun işlediği yanına kâr kalmazmış: Deniz yolculuğu sırasında ölür ve "balıklara ve foklara yem olarak atılır."

Telemakhos ve Odysseus'un karşılaştığı üç eşsiz kadına bakalım şimdi de. Paris'in kaçırma olayının üstünden geçen yirmi seneye rağmen Helene hâlâ "altın Artemis'e benzer." Bu kadar uzun süren bir güzellik, karikatürcü Honoré Dau-

mier gibi realist birini güldürmüş olsa gerek, zira Daumier Helene'yi çirkin mi çirkin bir cadoloz olarak çizecektir (RESİM 23). Ama *Odysseia*'nın IV. bölümünde Helene yardımsever bir büyücüye dönüşür; Mısır'dan getirdiği bir ilacı taşımaktadır yanında:

Yası, öfkeyi dindiren bir ilaçtı bu,
Tekmil acıları unutturan bir ilaçtı.
Katıldığı sağraktan² şarap içen
Gözyaşı dökmezdi bütün bir gün,
Anası babası ölmüş olsa bile.
Ya kardaşını ya sevgili oğlunu
Gözünün önünde tunçla kesseler.

[*Odysseia*, IV:221vd]

RESİM 23. Daumier'nin Helene ve Menelaos karikatürü.

² Şölenlerde sunulmak üzere içinde şarap karıştırılan kâse (metinde geçen *cratère*, sözcüğü için yazarın verdiği dipnot –çn).

Ve Homeros bunun, büyücü kraliçenin “marifetli efsunları”ndan sadece bir tanesi olduğunu belirtir. Bu bile yeterlidir ve Helene’yi, Odysseus’un arkadaşların uyutup, hafızalarını yok eden lotusyiyele benzetir.

İki “insan sesli sunturlu tanrıça,” Kirke ve “tanrısal” Kalypso kalıyor geriye. İkisi de Odysseus’u yataklarına alırlar; Kirke’ninki geçici bir süreliğinedir, “saklayıcı” Kalypso ise onu eşi yapmak ve ölümsüz kılmak ister. Kirke’nin etrafı, bir zamanlar insan olan vahşi hayvanlarla çevrilidir; Odysseus’un arkadaşlarını da domuza dönüştürür. Hermes araya girip Odysseus’a ilaç niyetine siyah beyaz renkli şu meşhur *malü*’yü vermese, Odysseus da arkadaşları gibi domuza dönüşecektir. Derken Kirke büyücüden âşık bir kadına, hatta rehbera dönüşür, Odysseus’a geri dönüş yolunu bulmasında yardımcı olur. Gerçekten de *Odysseia*’da dişilerin statüsü çok yönlüdür.

Ergenlik ritüellerinin anlatımında da benzer bir belirsizlikle karşılaşırız. Klasik çağ Atina’sında genç vatandaşlar, onları tam bir vatandaş haline getirecek bu aşamayı geçmek için iki yıllarını verirlerdi. Bu durumdaki gençlere *epheboi*³ denirdi. Erkek çocuklarının geçtikleri bu ergenlik ritüeli konusunda arkaik döneme ilişkin doğrudan bir bilgi yok elimizde. Edebiyattan, sanat yapıtlarından ve elbette öncelikle Homeros şiirinden yararlanmak zorundayız. Ancak daima hatırlamakta yarar var ki bu şiirler rehber kitapçıklar değildir; o çağda yaşayan herkesin doğrudan tecrübeyle bildiği şeylerden anıştırmayla söz ederler. Her geçiş ritüeli iki seçeneği öngörür: başarı veya başarısızlık. Çocukluktan yetişkinlik çağına geçiş bir değişimi varsayar ve ritüellerin işlevi de tam olarak, bu değişimi dramatize etmektir. Dramatizasyonun en sık kullanılan biçimi ters yönde temsil etmedir, yani geçiş dişil ve yabani bir dünyadan hareketle gerçekleşir. Genç adam

³ *Ephebos*’un çoğul hali –çn.

ancak yaban dünyayla yüzleşmeyi becerdiği takdirde medeni yetişkinler topluluğunun bir parçası olmaya layıktır. Ancak inisiyasyonu başarısız olabilir ve kendini “çalılar arasında” yitirebilir. Yunan metinlerinde çoğu zaman yetişkinlik çağına geçiş, bir tür avla (veya savaşa) olur.

Odysseia’nın anlatı zamanı içerisinde yetişkinlik çağına geçtiğini gördüğümüz tek kişi Telemakhos’tur. Bu isim “uzaktan dövüşen” anlamına gelir ve düşmanla yüz yüze mücadeleye giren bir savaşçıdan ziyade bir okçuyu çağrıştırır. Babası İthake’den ayrıldığında henüz bebek olan Telemakhos anlatı zamanında yirmi yaşlarında olmalıdır. Talipler ona bir yumurcak muamelesi yapacak olurlar, ancak II. bölümde Telemakhos şöyle karşılık verir:

Yetmedi mi bunca değerli malımı yok ettiğiniz,
Yetmedi mi bugüne dek, ey talipler, yetmedi mi?
Çocuktum o zaman, şimdiyse büyüdüm,
Söylenilenleri anlıyorum, gelişti göğsümde yüreğim (...)
Ölüm tanrıçalarını salacağım üstünüze.

[*Odysseia*, II:312 vd]

Yirmi yaş: Şansa bakın ki klasik çağda genç bir Atinalının meclis üyesi olmak için tam da bu yaşta olması gerekir. Ancak Telemakhos sadece yetişkin olduğunu ispatlamakla kalmaz, babasının gidişinden sonra ilk defa meclisi ve konseyi toplayarak, kent devletini de yeniden tesis eder. Tuhaf bir kılıkta çıkar meclisin önüne: Bronz bir mızrağı (bazıları kargı diye tercüme ediyor) ve daha önemlisi yanında iki köpek vardır. Vatandaştan çok genç bir avcının kılığıdır bu. Odysseus’un tahtına oturarak mirasında hak sahibi olduğunu gösterir. Ancak yerleşik kurallara göre meclisin en yaşlı üyesi “çok şey bilen yaşlı, iki büklüm kahraman” ilk sözü alır ve “tanrısal Odysseus koca karınlı gemileriyle savaşa gittiğinden bu yana” ne konseyin ne meclisin toplandığını bildirir okuyuculara.

Telemakhos'un *ephebos*'luk başarısı kurnazlıkla, gizli saklı bir kaçış ve geri dönüşle başlayıp sona eren bir yolculuk olayıdır. İlk dövüşü babasının yanındayken, taliplere karşı savaşta gerçekleşir. XXI. bölümde Odysseus'un yayını germek söz konusu olduğunda, babası haricinde bunu becerebilecek tek kişi Telemakhos'tur. Ama babası bunu denemesine engel olur. *Odysseia*'nın sonunda ihtiyar Laertes, Odysseus ve oğlu, yani üç kuşak yan yana geldiğinde Telemakhos artık tam bir yetişkindir.

Başarılı bir başka erginlenme örneği de geri dönüşlerle anlatılır, zira *İlyada*'nın XI. bölümünde bu defa anlatıcı ihtiyar Nestor'dur. Bir inek sürüsü yüzünden, geceleyin gerçekleşen ilk savaşında genç Nestor savaşçılarla değil köylülerle karşı karşıya gelir. Düşmanlarından birini haklar. Hayatta tek çocuğu kalan babası Neleus'un tepkisini özellikle aktarır Nestor:

Neleus sevindi bu kadar *genç yaşta savaşta* başarılı olmama.

[*İlyada*, XI:684]

Fakat bu gençlik savaşı tam manasıyla bir savaş mıdır? Hayır, çünkü hakiki düşmanlar, köylüler değil atları ve arabaları olan savaşçılar Pylos önlerinde ortaya çıkar. Nestor kavgaya tutuşmak ister onlarla, fakat babası bu isteği reddeder ve "atlarını saklar."

Sen savaştan anlamazsın diyordu bana.

[*İlyada*, XI:719]

Köylülere karşı gece girişilen savaş demek ki tam bir savaş değildir. Fakat yeni savaşı Nestor babasından gizlice ve başlangıçta piyade olarak yaşayacaktır. Güpegündüz, dolayısıyla tamamen nizami bir savaştır bu. Nestor artık bir yetişkindir. İhtiyar bir parça Homerosçu mizahla şöyle bağlar anlattıklarını:

Bir zamanlar ben böyle bir yiğitmişim işte
Eğer bu geçmiş doğru ise.

[*İlyada*, XI:763]

Başarılı erginlenmeye vereceğim üçüncü ve son örnek de yine geri dönüşlerle anlatılır, fakat bu defa söz konusu olan bizzat Odysseus'tur. *Odysseia*'nın XIX. Bölümünde, ihtiyar sütanne Eurykleia Odysseus'un ayaklarını yıkarken dizinin üstündeki yara izini tanır ve eski sutoğlunu teşhis eder. Bunun üzerine şair bazı okuyuculara (bana değil) çok uzun gelen biçimde Odysseus'un bu yarayı nasıl aldığını anlatmaya koyulur. Odysseus anne tarafından dedesi (hırsızların ve yalan yere yemin edenlerin önde gideni) Autolykos'un yanında kalmaktadır. Ona "hiddetli" anlamına gelen Odysseus ismini de dedesi vermiştir.

Yetişkinlik çağına yaklaşınca Odysseus, Parnassos'ta gündüz vakti, amcalarıyla birlikte ava çıkar, bu son ayrıntı hem Odysseus'un hem de amcalarının yaşı hakkında bir fikir veriyor (RESİM 24). Karşılarına bir yabandomuzu çıkar ve ilk Odysseus vurur hayvanı. Fakat hayvan Odysseus'u yaralayacak fırsatı bulur. Dizinin hemen üstünden bir parça eti kopartır. Amcaları yarayı tedavi ederler, "efsunlu sözlerle akan siyah kanı durdururlar." Odysseus bu olaydan sonra artık İthake'ye dönebilir; yıllar sonra ihtiyar Eurykleia onu işte bu yara sayesinde tanıyacaktır. Av ve memlekete geri dönüş: Bir erginlenme anlatısının iki kesin emaresidir.

RESİM 24. Atlı av sahnesi; Kaere'den (Etruria) olduğu söylenen İon kalipsi, MÖ 520 civarı.

Yalnız *İlyada*'da bir karakter vardır ki tam olarak ergenlikten çıkmayı başaramaz: Hektor'un kardeşi, Lakedaimon'dan kaçırdığı Helene'nin sevgilisi ve kocası olan Paris/Aleksandros. Belki de Paris'le ilgili efsaneler *İlyada* mısralara döküldüğü sırada tam olarak şekillenmemişti. Çünkü Homeros Paris'in geçmişiyile ilgili olarak sadece, üç tanrıça arasındaki yarışmayı hızla anmakla yetinir. Paris'in Troya'nın yıkımı kehanetiyle dünyaya geldiği, tıpkı Oidipus'un Kithairon dağına bırakılması gibi onun da bebekken İda dağına bırakıldığı, başkaları tarafından yetiştirildikten sonra gençler arasında düzenlenen bir yarışmayı kazanarak ailesine geri döndüğü, hep daha sonraki anlatıların verdiği bilgilerdir.

Ancak biz burada *İlyada*'nın III. bölümünde Homeros'un anlattıklarıyla yetinelim. Paris iki yönlü bir adamdır. İsmi de ikilidir: Paris-Aleksandros. *İlyada*'da bunun tek bir örneği daha vardır, o da Hektor ile Andromakhe'nin oğludur: Bebeğin adı, ana babası için Skamandros, Troyalılar için ise Astyanaks'tır (şehrin kralı). Şimdi III. bölümün başında, iki ordu karşılaşmak üzere ilerlerken Paris'in nasıl tasvir edildiğine bakalım:

Çıktı Tanrı yüzlü Aleksandros Troyalıların en önüne,
omuzlarında bir pars derisi, kıvrık yayı, kılıcı.

Ucu tunçtan iki kargısını salladı.

[III, 16 vd]

İkiye ayrılmış bir adamın portresi söz konusudur: Pars derisi yaban dünyaya gönderme yapar. Hem avcıdır –ve öyle kalacaktır– hem de klasik bir cengâver. Hatta kargıları bile ikidir. Karşı cenahta Menelaos'u gördüğünde tam bir korkak gibi davranır:

Dağlarda insan bir yılan görür de hani,
nasıl irkilir, bir titreme sararsa gövdesini,
yüzünü bir sarılık kaplar da gerilerse nasıl.

[III, 33 vd]

Hektor'un bu gerileme karşısındaki tepkisi büyük olur ve kardeşini, henüz yetişkin olamadığını söyleyerek aşağılar:

Seni alçak, seni parlak oğlan, seni çapkın,
 seni ırz düşmanı seni!
 Hiç doğmaz olaydın keşke,
 ya da kalaydın ölümüne dek evlenmeden,
 çok isterdim bunun böyle olmasını,
 hem çok da iyi olurdu hani,
 ne baş belası kesilirdin o zaman,
 ne de yüzkarası olurdun başkalarına.

[III, 38 vd]

Paris yeniden davranır ve Menelaos'la karşılaşmayı teklif eder. Fakat Aphrodite'nin lütfuyla (?) düello kısa sürer ve güzel Aleksandros Helene'nin yatağında bulur kendini. Sonrasında pek çok defa savaşta yeniden ortaya çıkacaktır. Hektor ölürken, Akhilleus'un Paris'in okuyla öldürüleceğini bilmektedir. Dolayısıyla Paris bir okçu olarak kalır ki bu da onu bir savaşçıdan çok, kurnaz biri yapar. Bir erkek için fazla güzel olan yarı dişi kişilik Paris –saçları ve güzelliği "altın Aphrodite'nin alımlı hediyeleridir"– olgunluğa ulaşamamış bir *ephebos*'tur.

VII

KRAL, DİLENCİ VE ZANAATKÂR

Ama yıldızlar, başı boş bir kargaşalığa düştü mü,
Vebalar, belalar, kavgalar başlar:
Deniz kudurur, yer yüzü sarsılır, rüzgârlar boşanır.
Korkular, sapıtmalar, kanlı hadiseler,
Varlığın birliğini, ahenkli huzurunu altüst eder,
Her şey çığırından çıkar, dağılır parçalanır,
Kökünden bozulur dünyanın düzeni,
İnsanları yüksellere ulaştıran o merdiven
Bir sarsıldı mı, iş çıkmaza girmiştir.
Başa saygı kalmazsa, topluluklar,
Mekteplerde sınıflar, şehirlerde loncalar,
İki boylam arasında rahatça alış veriş;
Büyük evlat hakları,
Yaş, taht, taç, nam, nişan hakları,
Bütün bunlar nasıl yerli yerinde durur artık?
Saygı sıra gözetme, tellerin düzenini boz,
O zaman seyreyle gümbürtüyü!
Her şey birbirine girer.

Böyle konuşan hangi Odysseus'tur? *İlyada*'nın Odysseus'u mu yoksa *Odysseia*'nın ki mi? Sorunun cevabını söz dağarcığı ("boylam" sözcüğünün kullanılması) ve üslup vermektedir: Konuşan Shakespeare'in (1564-1616) *Troilus ile Kressida* adlı piyesindeki Odysseus'tur.¹ Muhtemelen 17. yüzyılın hemen

¹ Fransızca çeviri Pierre Leyris'e aittir –yazarın notu.

başında yazılmış olan bu traji-komedinin kahramanları arasında Agamemnon, Priamos, Hektor, Menelaos, Thersites, Patroklos da vardır. Hiyerarşi üzerine bu uzun tirad, Rönesans'ın ve mutlakıyetçi düzenin öldürücü darbeyi indirdiği ortaçağ toplumuna darbeye düzülmüş bir tür karanlık met-hiye olarak yorumlanmıştır. Fakat şiir beni bu bağlamda ilgilendirmiyor. Shakespeare *İlyada*'nın İngilizce bir çevirisini, Roma imparatorluğu devri yazarlarından Sözde Giritli Dik-tys'in *Troya Savaşı Günlüğü*'nü ve Sözde Frigyalı Dares'in *Troya'nın Yıkılışının Tarihi*'ni okumuştur. Priamosoğlu Tro-ilus *İlyada*'da değil bu metinlerde ortaya çıkan bir kişiliktir.

Hiyerarşiyi düşünürken kafamızda onu, 1789 İnsan Hak-ları Beyannamesi'nde özgürlükle yan yana duran eşitlik fikri-nin karşıt kutbunda görüyoruz. Eşitlik fikri demokrasi kavra-mını icat etmiş Yunan dünyasının yabancı olduğu bir fikir değildir; fakat bu eşitlik Atina'da bile daima, sadece erkek va-tandaşlara yani bir azınlığa özgüydü. Her ne kadar toplumla-rımızda hâlâ dışlanmış pek çok kişi varsa da bu noktada pek çok şeyi değiştirdik.

Çağdaşımız büyük tarihçi Moses Finley'in bir çözümleme-si Shakespeare'in hissettiği şeyleri onaylıyor:

Derin bir yatay bölünme Homeros şiirindeki dünyayı kat-manlara ayırır. Yukarıda aristoi, yani kelime anlamıyla "en iyiler" [biz bunlara aristokratlar diyoruz], kalıtımsal soy-lular vardır ve bunlar bütün iktidarı, zenginliklerin büyük bölümünü barış zamanında olduğu gibi savaş zamanında da ellerinde tutarlar. Aşağıda ise geri kalan herkes, hiçbir teknik terimin topluca tanımlamadığı kalabalık vardır. Bu iki statüyü birbirinden ayıran uçurum, ancak savaşa ve yağmaya bağlı olayların sonucunda nadiren aşılabılır.

Türkçe çeviri Sabahattin Eyüboğlu ve Mina Urgan'ındır. Sadece ya-zarın yaptığı açıklamayla bir uyumsuzluk yaşanmaması için, "Ayrı kıyıları arasında rahatça alış veriş," "İki boylam arasında rahatça alış veriş" şeklinde değiştirilmiştir -çn.

Ancak Homeros şiirlerinde toplumsal yükselişten ziyade düşüş örneklerinin verildiğini eklemeliyiz. İthakeli domuz çobanı Eumaios'un kralın oğlu olarak dünyaya gelip ardından Laertes tarafından köle olarak satın alınması; Odysseus'un kılığına girdiği Giritlinin zengin bir adamın ve bir kapatmanın oğlu iken önce zenginliği ardından da sefaleti tatması buna örnektir.

Şimdi *İlyada*'ya, I. bölüme dönelim. İnsanlar ile tanrılar arasındaki ilişkilerde uzman olan bilici Kalkhas şöyle söyler: "Kral her zaman üstündür kızınca ayaktakımından birine." Krallar kralı Agamemnon'un kusurunu ortaya sererse Akhilleus'un kendisini korumasını talep eder. Egemenler veya kaymak tabakadan olanlar diyelim, hiç kuşkusuz Homeros'un "Zeus'tan olma krallar" diye adlandırdığı kişilerdir. Hepsinin bir soy kütüğü vardır ve bu çoğu zaman bir tanrıya, yani doğrudan veya dolaylı olarak Zeus'a bağlanır, çünkü Zeus pek çok tanrı ve tanrıçanın bizzat babasıdır. Hatta Tepegöz Polyphe-mos bile, "yeri titreten" Poseidon'un oğludur.

Kralların, Odysseus gibi Agamemnon'un da sembolik bir silahları, asaları vardır. Bu asaların da bir soykütüğü olur. *İlyada*'nın II. bölümünde Odysseus:

Elinde asası kalktı.

Hephaistos yapmıştı didine didine o asayı,
vermişti onu Kronosoğlu Kral Zeus'a,
Zeus da Argos'u öldüren yol gösterici Hermes'e
vermişti,

atları kamçılayan Kral Pelops'a vermişti o da,
Pelops da erlerin güdücüsü Atreus'a vermişti,
Atreus da, bol sürüsü olan Thyestes'e bırakmıştı
ölürken,

Thyestes de onu, taşısın diye Agamemnon'a
bırakmıştı,

bunca adalarda, Argos'ta boydan boya sözünü geçirsin
diye.

Hem nesneyi imal edeni hem de ister insan ister tanrı olsun o nesneyle hüküm süreni kapsayan böyle bir iktidar sembolü aktarımı, tabii ki sıradışıdır.

Agamemnon orduya seslenirken, “Dostlar, Danaoslu yiğitler, Ares’in kulları” diye konuşur. Fakat Homeros burada basit askerlerden mi bahsetmektedir? Hayır, elbette değil, zira II. bölümde bunu açıklar:

Olymposlu Mousalar, Kalkanlı Zeus’un kızları,
İlyon’u saranları bir bir hatırlatmazsanız bana,
adıyla sanıyla sayamam yığınla insanı ben,
on tane ağzım olsa, on tane dilim,
hiç kısılmayacak bir sesim olsa,
göğsümde tunçtan bir yüreğim.
Ama bütün gemileri, komutanları sayacağım gene de.

[II:487 vd]

Tek istisna, 3. bölümde size bir karikatürünü de sunduğum Thersites’tir – Homeros ayırt edici bir gösterge olan baba ismini vermemiştir. Şair “Er Thersites”i unutulmaktan kurtarmak mı istemiştir? Daha ziyade onu olumsuz biçimde, *aristoi* karşısında daha az şanlı toplumsal sınıfların bir yansıması haline getirir. Destanlar dizisinin şairlerinden biri, Eos’un oğlu Memnon ile Amazonların kraliçesi Penthesileia karakterleri üzerine kurulu *Aithiopsis*’in yazarı,² Akhilleus’a bir yumrukla öldürtür Thersites’i.

Fransız sosyolog Marcel Mauss 20. yüzyılın başında “Armağan, mübadelenin ilksel şekli” başlıklı meşhur denemesini yazar. Homeros şiirinde karşılıklı hediyeleşmenin örnekleri mevcuttur. Daha önce, *İlyada*’nın VI. bölümünde geçen, Diomedes ile Glaukos arasındaki eşitsiz değiş tokuştan söz etmiştim. VII. bölümde Hektor Aias’a bir kılıç sunar ve karşılığında bir kılıç kayışı alır. Tragedya yazarları bu değiş tokuşu uğur-

² Bu kişinin Miletoslu Arktinos olduğu sanılmaktadır –çn.

suz olaylara malzeme yapacaklardır. Aias Hektor'un kılıcıyla intihar edecek, Akhilleus Hektor'un bedenini Troya etrafında sürüklerken Aias'ın verdiği kayışı kullanacaktır. Buraya kadar söz konusu olanlar düşmanlar arasındaki değiş tokuştur. *Odysseia*'nın XXIV. bölümünde Odysseus babası Laertes'i görmeye gidince onu bahçesinde hırpani bir kılıkta bulur ve kimliğini açık etmeden yaklaştığı babasına oğlu Odysseus'un kendisine konuk olduğunu bildirir. Güya Odysseus'a pahalı hediyeler vermiştir, tıpkı *İlyada*'nın IX. bölümünde Agamemnon'un Akhilleus'a teklif ettiği türden hediyelerdir bunlar: altın, gümüş, giysiler, "elleri her işe yatkın" kadınlar. Laertes şöyle cevap verir:

Sayıp döktüğün o armağanları boşuna vermişsin sen.
İthake ülkesinde sağ bulsaydın konukladığın adamı,
Senin gibi konuklardı o da seni, dostça,
Çünkü hakçası, armağana armağanla karşılık vermektir.
[*Odysseia*, XXIV:283 vd]

Bu hediyeler *aristoi* sınıfı içerisinde verilip alınır. Odysseus örneğin Phaiaklardan pahalı hediyeler alır fakat haklı olarak karşılığında bir şey veremez, çünkü adalarına çırpılçıp-lak çıkmıştır. Buna karşın kendi aralarında pahalı nesneler alıp veren bu *aristoi*, Homeros'un kafasında kendi haklarının ve zenginliklerinin bilincinde olan bir sınıf değildir. *İlyada*'yla ilgili olarak bunun aksi savunulabilir belki, ama *Odysseia*'yla ilgili olarak kesinlikle savunulamaz. Zira Odysseus yağmacılardan oluşan ve ortadan kaldırılması gereken bir "elit" karşısında bir domuz çobanı ve sıgırtmaçla birlik olur.

Bunun da ötesinde, kısmen hayali olan bu toplumda zenginlikler sadece hediye alışverişiyle el değiştirmez. Ticaret de vardır: *İlyada*'da Lemnos adası Akha savaşçıları için şarap temin eden ve kölelerin, özellikle de savaş tutsaklarının alınıp satıldığı bir yerdir. Priamosoğlu Lykaon'un satılıp maa-

lesef yine kendi ailesi tarafından alındığı yer de burasıdır. *Odysseia*'da ticaret ehli kişiler görülür: Fenikeliler ve bir de hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir memleketin sakinleri olan "Taphoslular." Peki, tüccarlar saygı gösterilen kişiler midir? Kesinlikle hayır. Bu paradoks sadece aristokratların konuşabildiği Phaiak adasında ayyuka çıkar. Aristokratların isimleri, onları gemi sahibi veya meslekten denizci sınıfına yerleştiren anlamlar içerir. Buna karşılık tüccarlara yapılan göndermeler neredeyse edepsizcedir. Örneğin Euryalos ("engin-deniz-adamı") *Odysseia*'nın VIII. bölümünde henüz kral kimliğinden habersiz olduğu Odysseus'a şöyle der:

Oyunlara yatkın değil senin elin, besbelli,
 Bunca oyunun hiçbirinden haberin yok,
 Erkek adamların oynadığı bunca oyunun hiçbirinden.
 Çok kürekli bir gemiyle sık sık gitmiş gelmişsen,
 Alışveriş peşindeki gemicilerin başındaydın demek,
 Aklın fikrin yüklediğin mallardaydı herhal,
 Yolcuların vereceği paradaydı ve bol kazançta.
 Yoksa senin güreşçiye benzer neren var ki?

[*Odysseia*, VIII:158 vd]

Euryalos sonrasında Odysseus'tan özür dilemek zorunda kalmış olsa gerek.

Odysseus ve arkadaşları tepegöz Polyphemos'un yurdu-na vardıklarında yaratık onlara tüccar mı yoksa korsan mı olduklarını sorar. "Korsan" sözcüğü hiçbir aşağılayıcı yan anlam barındırmaz, buna açık kanıt da Homeros şiirlerinin dünyasında korsanlığın da tıpkı ticari faaliyet gibi pekâlâ "doğal" bir iş olmasıdır. Bununla birlikte, dolaşımdaki mallara nasıl değer biçildiği sorusu akla gelebilir. Çünkü para henüz yoktur, ancak MÖ 6. yüzyılın başında ortaya çıkacaktır. O dönemde genellikle sacayakları ve tencereler sikke yerine geçerdi; bunlar, tıpkı kadınlar, inekler ve altın külçeleri gibi

Homeros'un şiirlerinde sık rastlanan değerlerdir. Agamemnon'un Akhilleus'a yeniden savaştaki yerini alması için teklif ettiği şeyler de bu nevidendir.

Sürü hayvanları, köleler ve bütün bu nesneler ile tanrılar kültü arasında bir ilişki vardır. Sacayakları ve tencereler arkaik Yunanistan'daki tapınaklarda kutsal nesnelerdir; sığırlar ve inekler ise tanrılara kurban olarak sunulurlar; etleri insanlar arasında bölüştürülmeden önce kurbanın dumanını³ tanrılara ulaştırmak, onları memnun etmek gerekir. Yağma sırasında ele geçirilen köleler veya savaş esirleri kralların ve soyluların malları arasına katıldığına göre, buradan zenginliğin esasen bu "taşınır" mallardan oluştuğu ve Homeros'un veya Homerosların gerçek hayattan yola çıkarak hayal ettikleri bu toplumun özgür erkeklerle köleler arasındaki karşıtığa dayandığı sonucuna mı varmalıyız? Olay kesinlikle bundan daha karmaşıktır. Öncelikle, şiirsel, epik veya romanesk hayal gücü istediği kadar "gerçeğe" yaklaşmaya çalışsın, asla onu tümüyle kuşatamaz. Örneğin 19. yüzyılda Balzac en âlâsından gerçekçi bir yazar sayılıyordu ve Bourbon hanedanı yanlısı siyasi görüşlerine rağmen bu özelliğiyle Karl Marx'ın hayranlığını kazanmıştı. Gelgelelim Balzac'ın yazdığı dönemde, işçi sınıfı henüz oluşuyordu ve aslına bakılırsa Balzac'ın eserlerinde proleterler mevcut değildir.

Homeros'un şiirlerini söylediği çağda, doğrudan veya dolaylı toprak mülkiyetinin zenginliğin temelini oluşturduğu pek su götürmez. Fakat Homeros bundan çok söz etmez, tarlalardan ziyade sürüleri anlatmayı yeğler. Kuşkusuz onun bu tavrı da gerçeklikle bir tür ilişkidir, zira hayvancılar ile tarımcılar arasında, çok uzun zamandır ve aslında neredeyse günümüze kadar süren gerilim, Akdeniz ekonomisinin belir-

³ Kurbanın kemiklerine yağ ve şarap ilave edildikten sonra sunağa yerleştirilen bu karışımın yakılması sonucu ortaya çıkan dumandan bahsediliyor –çn.

gin özelliklerinden biridir. Hayvancılık, tarla veya bahçe tarımından çok daha geniş araziler gerektirir.

Agamemnon toprak sahibi olmaktan çok bir “insan çobanıdır;” Troyalılar da “at yetiştiricileri”dir. Homeros, tarlalar dünyasına sadece değinir. Bu dünya aslanların ve yabandomuzlarının köylüleri tehdit edişinden bahsedilen teşbihlerde mevcuttur; bu, Homeros’un soylu savaşçıların gerçek hayatta baş vurduğu yağma akınlarının bir imgesi olarak görülebilir.

İlyada’nın XI. bölümünde şu muhteşem tasviri okuruz:

Mutlu bir adamın, buğday, arpa tarlasında,
orakçılar karşılıklı sıra olur yürürlerse nasıl,
biçip biçip yere düşürürlerse sarı başakları,
Troyalılarla Akhalar birbirlerine öyle saldırdı.
Uğursuz bozgun akla gelmeden canlara kıyılacaktı.

[67 vd]

Birkaç mısra sonra, birden bire ormancıların dünyası çıkar bu defa karşımıza:

Dağ yamaçlarında bir oduncu vardır hani,
Yorulmuştur ağaç gövdelerini kesmekten,
Koyulur akşam öğününü hazırlamaya,
Bir bezginlik girmiştir içine,
Yüreği özlemiştir tatlı yemeği.

[86 vd]

Bu kitabın 2. bölümünde “buğday bahşeden toprağın” insanların mevcudiyetinin işareti olduğunu söylemiştim. Odysseus İthake’ye dönünce işte bu toprağı öper. Koyun besicisi olan Tepegöz peynir yapsa, hatta kalitesiz şarap üretebilse bile insan değildir. Ancak tarım dünyasıyla ilgili ifadeler nadirdir. Yine Agamemnon’un Akhilleus’a (IX. bölümde) teklif ettiği malların listesine dönersek, önerdiği yedi ilden birinin “meraları,” diğerinin “bitek çayırları,” öbürünün de “bağla-

rı" vardır. Agamemnon şöyle devam eder: "Koyunu, sığırı bol insanlar oturur orda, verecekler Akhilleus'a bir sürü şeyler, sayacaklar onu bir Tanrı gibi, buyruğu altında bol vergi ödeyecekler." Fakat buğday veren toprak söz konusu değildir.

Odyseia'da durum biraz farklıdır. IV. bölümde Tele-makhos Sparta'nın tarımsal zenginliği ile İthake'nin fakirliğini kıyaslar. İthake'de at değil keçi yetiştirilmektedir. Mene-laos'a şöyle der: "Sen kralısın engin bir ovanın, Bol bol yonca yetişir bu ovada, Yabani yulaf, kavuzlu buğday yetişir, bereketli ak arpa." [*Odyseia*, IV:603 vd] Buradan kalkarak çobanların dünyasından çiftçilerin dünyasına geçtiğimiz sonucuna mı varmalıyız? Dahası da var. *Odyseia*'da toprağın zanaatla bulunduğu bir yer olarak bahçelerle ilgili iki tasvir bulunur: VII. bölümdeki Phaiakların bahçesi büyümlü bir bahçedir; çiçeğe durmuş bağlarıyla bir sonraki hasat zamanı için umut vaat eden iyi bir üzüm, "her yıl, aralıksız meyve veren ağaçlar, bazı ağaçları tomurcuklandırıp bazılarını olgunlaştıran tatlı bir meltem esintisi"... XXIV. bölümde Laertes'in bahçesi "gerçek" bir bahçedir ama bakımlıdır: İncir, zeytin, armut, elma ağacı, asmalar ve sebzeler mevsimine göre yan yana bulunmaktadır. Bahçenin durumu mülk sahibinin içinde bulunduğu sefaletle tezat oluşturur:

Entarisi eski, yamalı ve pimpisti,
Yamalı sığır derileri bağlamıştı bacaklarına,
Sıyrıklardan korunmak içindi, dizlik yerine,
Ellerinde eldiven vardı dikenler batmasın diye,
Başında da soğuğa karşı keçi derisi bir takke.

[*Odyseia*, XXIV:228 vd]

Bu sefalet Odysseus'u çok etkiler: "Köleye benzetemez seni hiç kimse, sen boyunla bosunla bir krala benzersin daha çok." Fakat onu daha da şaşırtan, bu soylu ihtiyarın çalışmasıdır: Çalışma Homeros'un dünyasında krallara has bir erdem değildir ve ihtiyarlık ömrün istirahat zamanıdır.

Öyleyse en aşağı sınıfları simgeleyen kimlerdir? Köleler mi? Fakat köleler çok çeşitlidir. “Tanrısal domuz çobanı” Eumaios kral oğludur ve köle olmasına karşın kendisinin de bir kölesi vardır. I. bölümde, Laertes’in Odysseus’u tanıyan sü-tanne hizmetçi Eurykleia’yı gençken satın aldığı, fakat “karı-sının gazabından çekindiği için” onunla asla sevişmediği an-latılır. Bu davranış, Homeros’un ki gibi bir dünyada, nefsine fazlasıyla hâkim olmanın kanıtıdır. Domuz çobanı Eumaios ve sığırtmaç Philetios daha sonra azat bile edilecekler ve ne-redeyse kelimenin tam manasıyla ailenin bir parçası olacak-lardır. XXI. bölümde şunları okuyoruz:

Birer karı alacağım ikinize de, mallar vereceğim,
Bir de ev yaptıracığım benimkinin yakınında,
Yoldaşı ve kardeşi olacaksınız Telemakhos’un.
[*Odysseia*, XXI:213 vd]

XI. bölümde, Odysseus ölüler ülkesindeyken Akhilleus’un ruhuyla karşılaşır ve ona şöyle der: “Burada ölüler arasında da sürdürmekte sin gücünü, hiç üzülme, tasalanma Akhilleus, öldün diye.” [485-6] Akhilleus’un verdiği cevap meşhurdur:

Ballandırma bana ölümü, soylu Odysseus,
Bütün geçmiş göçmüş ölülere kral olacağıma
El kapısında kulluk edeydim keşke,
Varlıksız, yoksul bir çiftçinin yanında thetes olaydım.
[XI:488 vd]

Thetes nedir? MÖ 6. yüzyıl Atina’sında *thetes*, vatandaşlar arasındaki en aşağı sınıfı oluşturunuyordu. Atina kürekçilerinin çoğu bu insanlardandı. Ancak *hoplites* olarak (ağır silahlı pi-yade) o da nadiren savaşa giderler ve bu durumda karşılama-ları mümkün olmayan teçhizatı kent devleti temin ederdi.

En aşağı tabaka onlar mıydı gerçekten? Öyle olduğu çok sık söylenmiştir, fakat bariz bir itiraz getirmek için Home-

ros'u okumak yeterlidir: Dilenci kılığındaki Odysseus XVIII. bölümde güçlü kuvvetli olduğunu gösterince, taliplerden Eurymakhos, gülüşmeler arasında ona şu teklifte bulunur:

Yanımda thetes ol yabancı, iş vereyim sana,
Adanın öbür ucunda, tarlalarımda, iyi gündelikle,
Taş toplarsın, büyük ağaçlar dikersin orada.
Bütün bir yıl ekmeğini sağlarım senin,
Giyimini sağlarım, çarığını veririm ayaklarının altına.
Ama sen böyle tembel durmaya alışmışsın, böyle miskin,
İşe koyulmak istemezsin, dilenmek gider hoşuna,
Doymak bilmez kursağını bu yolla doyurmak gelir işine.

[357 vd]

Eurymakhos'a göre, halktan bir insanın dilenmektense çalışması yeğdir. Üstelik XVIII. bölümde taliplerin yanında bir değil iki dilenci olduğu anlaşılır; kılık değiştirmiş Odysseus'un yanı sıra, İris'in tanrılara habercilik yapması gibi taliplerin mesajlarını taşıyan İros adında biri daha vardır. Odysseus iki dilenciye de yer olduğunu söyler, fakat İros buna ikna olmaz ve kılık değiştirmiş krala meydan okur. Doğal olarak Odysseus ona karşı ezici biçimde galip gelir, fakat kendine hâkim olur ve dilenciye öldürmez. Odysseus'un, Troya'da olduğu gibi, kurgudaki toplumsal merdivenin her iki ucunda da yer aldığına, hem kral hem dilenci olduğuna dikkat çekelim.

Geriye statüsü muğlak bir başka toplumsal kategori kalıyor: zanaatkârlar. Onlarla ilgili şunu söyleyebiliriz: Zanaatkârlar Yunan kültürünün kahramanlarıdır, ama gizli kahramanları. Yunan kültürünün, zanaatkârlar sınıfıyla ilişkili olmayan pek az ürünü vardır. Ozanlar, hekimler, heykeltıraşlar, ressamlar ve müzisyenler zanaatkârdır, fakat bu vasıflarıyla pek de onurlandırılmazlar. Hayran olunan yapıttır, yaratıcısı değil. Homeros şiirleri bu paradoksu ne ölçüde doğruluyor? *İlyada*'da anlamlı isimler ve birkaç da mesleki

gösterge vardır. Örneğin V. bölümde Meriones, Tekton'un [Marangoz] oğlu Harmonides'in [Tesviyeci] torunu olan "elleri sanatın her türüne yatkın" Phereklos'u öldürür. Tüm zanaat-kârların tanrıçası Pallas Athena'nın himayesi onu kurtarmaya yetmez.

İlyada'nın şurasında burasında örneğin marangozluk gibi mesleklerden bahsedilen sahneler vardır (RESİM 25 ve 26). XV. bölümde şöyle geçer:

(...) usta bir doğramacı elinde,
Bir çırpı nasıl düz ölçerse gemi tabanını,
Öyle düz bir çizgi çekmişti savaş iki ordu arasında.

[409 vd]

RESİM 25. İplik eğiren ve dokuyan kadınlar: Biri elinde küçük bir dokuma tezgâhı, diğeri ayna veya öreke olabilecek yuvarlak bir nesne tutuyor; kırmızı desenli Attika pyksis'i, MÖ 440 civarı.

RESİM 26. Çömlekçi ve fırını; Korinthos adak levhası.

Fakat bence daha şaşırtıcı olan bir sahne XII. bölümde bulunur. Bir kere daha cephe söz konusudur. Akhalar dayanmaktadır:

Yün satan güçlü bir kadın vardır hani,
Elinde terazi, yün tartar,
Bir kefeye yün kor, bir kefeye dara,
Çıkarmak için çocuklarına ufacık bir ekmek parası,
İki kefeyi denk getirmeye bakar.

[432 vd]

Benzetme tuhaftır, zira cepheler arasındaki denge ile terazinin dengesi arasındaki benzerlik kurmak pek kolay değildir. Fakat Homeros kendi zamanının gerçekliğinin en iyi yorumcusuydu ne de olsa!

İlyada'daki tek gerçek zanaatkâr, kendiliklerinden "tanrıların meclisine girip sonra gerisin geri eve dönen" tekerlekli sacayakları gibi otomatların imalatçısı ve dökümcü topal tanrı Hephaistos'tur. XVIII. bölümde Akhilleus'un tam bir sanat eseri olan kalkanını döken de odur. Hephaistos'un *Odyseia*'daki varlığı daha örtülüdür. Ancak IV. bölümde Mene-

laos, Telemakhos'un beraberinde götürmek istemediği atı karşılığında ona en değerli hazinesini "köşeleri altın işlemeli gümüşten, tam Hephaistos'un elinde çıkma iki kulplu bir şarap testisi" armağan eder ve onu Sidon'daki Fenike kralından aldığını belirtmeyi de ihmal etmez.

Odyseia'da zanaatkârlara atfedilen önem daha da paradoksal niteliklidir. Taliplerden Antinoos'un saraya bir dilenci daha getirmekle suçladığı Eumaios (XVII. bölümde) şöyle cevap verir ona:

Kim gider, halkın yararına çalışan ustalardan⁴
 gayrısını
 Konuk çağırır buraya yaban ellerden?
 Bir tanrı sözcüsü çağrılır, bir hekim, bir doğramacı,
 Bunlardır uçsuz bucaksız yeryüzünde çağrılan
 insanlar,
 Yoksa kim çağırır bu dilenciye, malını kemirsin diye
 senin.

[*Odyseia*, XVII:381 vd]

Ancak Antinoos'un varlığından şikâyetçi olduğu dilenci, Odysseus'tan başkası değildir. Odysseus elbette bir zanaatkâr değildir fakat her tür kılığa giren biri olarak bir zanaatkârın bütün teknik bilgilerine sahiptir. Zeytin ağacı gövdesinden yatağı bizzat imal etmiştir, Penelopeia'ın onu tanımasını sağlayan gösterge de bu yatak olacaktır. Odysseus Eurymakhos'un iş teklifine verdiği yanıtta elinden her iş geldiğini söyler. Ve IX. bölümde Tepegöz'ün tek gözünü çıkartırken, "bir gemi kalasında delgiyi çeviren usta" [384] gibi çalışır (RESİM 27).

Bir demirci ustası, bastırdığı zaman
 Koca bir baltayı ya da çekici soğuk suya,

⁴ *Demiurgos* kelime manasıyla "halk için çalışanlar" demektir –yazarın notu.

Kızgın demir nasıl birden toplar da gücünü,
 Islık sesleriyle çınlatırsa ortalığı,
 Göz de⁵ öyle cızırdıyordu zeytin kazığının çevresinde.
 [*Odysseia*, IX:391 vd]

RESİM 27. Odysseus tarafından kör edilen Polyphemos;
 Argos'tan çok renkli şarap testisi parçası, MÖ 7. yüzyıl.

Benzetme çok şaşırtıcıdır, çünkü Odysseus bu işi yaparken, en ufak bir metal parçası kullanmamış, sadece ahşaptan yararlanmıştır. *Odysseia*'da da zanaatkâr gizli bir kahramandır.

⁵ Tepegöz Polyphemos'un gözü –yazarın notu.

VIII

ŞİİR

Homeros'un dünyası şiirsel bir dünyadır. Tarihçilerin, sosyologların, filologların ondan yararlanmaları kadar –her ne kadar bu uğurda bazen olanaklarını zorlasalar da– normal ve meşru bir şey olamaz. Örneğin antikçağdan bu yana coğrafyacılara Odysseus'un yolculuğunu kesin biçimde harita üzerine aktarmaya boş yere çabalayıp durdukları biliniyor. Öyleyse bizim şiire dönmemiz gerekiyor.

Bu kitabı –kısmen– sonuca bağlamak üzere, aksi yönden yaklaşmak, 20. yüzyılın büyük Fransız şairi René Char'ın bir metninden yola çıkmak istiyorum: "Homeros, o çoğul tanrı, kendinden önce ve sonra gelenler için, ekleyip çıkarmadan koydu ortaya eserini, tanrıların ve insanların ülkelerini gözlerimiz önüne serdi." Her sözcüğü yorumu hak eden bir cümle bu. Niye "çoğul tanrı" deniyor? Çünkü en az başkaları kadar René Char da tek bir Homeros olmadığını, hiç değilse *İlyada*'nın şairiyle *Odysseia*'nın şairinin aynı kişi olmadığını biliyor. Niye "ekleyip çıkarmadan?" Burada şair, biraz ironiyle şiirleri küçük ve büyük parçalara ayıran ve her yerde eklemeler, hatta eklemeler içinde eklemeler araştıran insanlarla –"çözümlemeciler"– arasına mesafe koyuyor. Örneğin bir papirüs, *Odysseia*'nın XI. bölümü, yani Odysseus'un Hades ölümler ülkesini ziyaret ettiği bölümle birlikte okunduğunda bize Mısır tanrılarının uzun bir listesini verir ki bunların elbette Homeros'la kesinlikle bir ilgisi yoktur, ancak bu listenin geldiği İskenderiye bağlamında kendi yerine oturabilir. Victor

Bérard'ın deyişiyile bu tür "Homerosçuluklar" mevcuttur, fakat neyse ki yazılı inceleme geleneğimiz içine girmemişlerdir.

Char'ın sözüne dönersek, son olarak, Homeros'un aslında söz ettiği şey insanların ülkesi ve onun üzerinde yer alan tanrıların ülkesidir. Homeros şiiri, *İlyada*'nın VIII. bölümünün sonunda, gece vakti Troya kampının manzarasının tasvir edildiği yerde zirveye ulaşır:

Hepsi de büyük umutlar içinde Gecelediler savaş
alanında.

Öbek öbek ateşler yanıyordu.

Parlak ayın çevresinde binlerce yıldız,

Rüzgârsızken duru gökyüzü,

Nasıl yanarsa ıslıl ıslıl,

Bütün doruklar, sivri kayalar ve çayırlar

Nasıl serilirse göz önüne;

Gökler yırtılıp da açılır,

Tekmil yıldızlar görünür,

Ferahlar yüreği çobanın;

Ateşler de İlyon önünde,

Gemilerle Ksanthos Irmağı¹ arasında,

İşte tıpkı öyle yanıyordu.

Binlerce öbek ateş parlıyordu ovada

[*İlyada*, VIII:551 vd]

Tasvir kamp ateşinden yola çıkıyor ve yine kamp ateşine dönüyor. Uzmanların döngüsel kompozisyon dedikleri şeydir bu. Ancak bir anda yeryüzünden göğe, Yunanların güzelliğine hayran oldukları ve *kosmos* adını verdikleri duru "ether"e [gökyüzüne] ve bir savaş alanı sahnesinden kırsal imgelere geçilmiştir. Çoban, yıldızların ortaya çıkışıyla mest olur.

Doğrusu şiirsellikle ilgili bir seçim yapmak zor. Bu kadar harikulade bölümler arasında ben tercihim nihai dövüşü

¹ Troya'yı sulayan ırmaklardan biri –yazarın notu.

ve Hektor'un ölümünü anlatan XXII. bölümdeki pasajlardan yana kullanırdım. Hektor kaçmaktadır, Troya'nın surlarını üç defa turlamıştır. Kaçmaya başlamadan önce kendi kendine konuşur; Akhilleus'la yüzleşmektense, bilge Polydamas'ın kendisine tavsiye ettiği gibi şehrin duvarları içinde kalsa daha mı iyi olurdu diye sorar kendine. İç monolog, sürekli kendini tekrar eden yapısına varıncaya kadar, bir Homeros icadıdır –pek çok şairin kullandığı bu üslup, James Joyce'un *Ulysses*² romanının merkezine yerleştirdiği şeydir aynı zamanda. Hektor şöyle diyor kendi kendine:

Yazık bana, girersem surların içine,
ilkin Polydamas yağıdırır ayıbı başıma,
Tanrısal Akhilleus'un sükün ettiği o uğursuz gece
buyurmuştu bana, Troyalıları kentin içine al, demişti.

[*İlyada*, XXII:99 vd]

Sökün etmek... Tıpkı gecenin bağrından şafağın sökün edişi gibi. Ve devam ediyor:

Dinlememiştim onu, dinleseymişim keşke.
Çılgınlık ettim de ne oldu, yok ettim halkımı,
Troya'nın erkeklerinden, kadınlarından utanırım
Benden değersiz biri bir gün ya derse ki:
"Gücüne çok güvenirdi Hektor, kıydı halkına."

[103 vd]

Bir başka çözüm daha gelir aklına: silahları bırakmak, Akhilleus'u beklemek ve Helene'yi de onun hazinelerini de iade etmeyi teklif etmek, o da yetmezse Atreusoğullarına, Troya'nın yarısını bahşetmek.

Ama yüreğim ne diye oyalanır böyle şeylerle?
Ona karşı olduğum gibi gidersem,

² Ulysses, Odysseus'un Latince karşılığı olan Ulixes'in değişmiş halidir –çn.

Bakalım acıyacak mı bana, saygı gösterecek mi?
 Silahsız gidersem böyle cırlıçıplak,
 Bir kadın gibi öldürebilir beni o.

[121 vd]

İnsanın içinde geçen bu tartışma, gerek oligarşi zamanlarında gerekse demokrasinin egemen olduğu dönemlerde kent devleti meclislerinde görülen *müzakere*'nin bir benzeridir. Ve Hektor sonuca bağlar:

Böyle enine boyuna düşünmek de ne,
 Sırası mı bir kızla delikanlı gibi fiskos etmenin (...)
 En iyisi tez elden paylaşmak kozumuzu.

[125 vd]

*Meşeye ve kayaya kadar geri gitmek.*³ Fransızcada bunun için tufana kadar gitmek deyiimi vardır; yani daha yeryüzünde insanlar yokken veya hemen bütün insanlar yok olmuşkenki zamana kadar geri gitmek. Bazı çevirilerde bu deyim kullanılmıştır. Hatta, Homeros'un böylece, engin tarihöncesi bilgisini ortaya serdiğine inanan meşhur bir tarihöncesi uzmanıyla karşılaşmıştım! Kızla delikanlı gibi fiskos etmeye gelince, bunu ifade eden ve 18. yüzyıl şairlerinden André Chénier'nin keşfettiği Yunanca *oaristys* kelimesi, "duygusal görüşme" diye tercüme edilebilir.

Bu tuhaf çağrışım gücü, birbirinin önüne geçmeden iç içe giren bu imgeler Homeros'u neredeyse eşsiz kılıyor. Sonuçta Hektor dövüşmeye karar verir, ama Akhilleus gibi fazlasıyla gerçek olan bir tehlikeyle yüzleşmeden önce kaçır. Peleusoğlu da ardındadır. Şair bu vesileyle, "yellerin dövdüğü incir ağacı" veya biri sıcak diğeri buz gibi soğuk akan "burgaçlı Skamandros'un iki kaynağı" gibi manzaralardan da söz eder. Yüzyılları kat eden bir imgedir bu: *Odyssieia*'da, Phaiakların

³ Metindeki özgün ifade budur. "Enine boyuna düşünmek" anlamındadır -çn.

krallığında olduğu kadar Platon'un *Atlantis*'inde de mevcuttur, hatta Bergson'un son kitabı olan *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*'nın ismine ilham vermiştir. Burada anılan mutlu bir geçmiştir:

Yunaklar vardır bu pınarın yakınında,
geniş, güzel, taştan yunaklar,
Troyalıların karıları, güzel kızları bir zamanlar
parlak urbalarını yıkarlardı bu yunakların içinde,
barış günlerinde, Akhaoğulları gelmeden önce.
[*İlyada*, XXII:152 vd]

Zeus'un gözleri önünde gerçekleşen bu feci kovalamaca sırasında, Hektor'un zannettiği gibi onun ve Akhilleus'un kaderi tayin edilmemektedir. Aslında sadece, daha baştan yenilgiye mahkûm Hektor'un kaderi söz konusudur. Ancak buna rağmen bu karşılaşma, Yunanca tabiriyle bu *agôn* –ki [müسابık anlamındaki] “agonistik” lafı bize buradan mirastır– aslında gerçekten de bir yarışmadır; tıpkı daha sonra olimpiyat “oyunları” olarak adlandıracağımız yarışmalar gibi. Aynı şey XXIII. bölümde Patroklos'un anısına yapılan cenaze yarışları için de geçerlidir. Bu kıyaslamayı bizzat Homeros yapıyor:

Çok yarış kazanmış tek tırnaklı atlar nasıl
Büyük bir hızla dönerse sınırı,⁴
Bir ölünün şerefine yapılır bu koşu, büyüktür ödülü
Bir üçayaktır ya da bir kadın.

[162 vd]

Tanrılar meclisinde Zeus bu yarışın hakemidir. Athena Zeus'tan sonra söz alarak Hektor'un ölümünü talep eder. Zeus üzülmek de olsa razı olur. Bu kaçma-kovalamada düşlere ve hayaletlere de yer vardır:

⁴ Yarış alanın sınırını belirleyen ve dönüş için çevresinin dolaşılması gereken dikili taş (yazarın notu).

Düş gören bir adam kaçan birini nasıl kovalayamazsa,
Kaçan nasıl kaçamaz, kovalayan da yakalayamazsa,
Akhilleus, Hektor'a öyle yetişemiyordu,
Hektor da kaçıp kurtulamıyordu Akhilleus'tan.

[199 vd]

İki asır kadar sonra Pindaros, "bir gölgenin düşüdü in-san" diyecektir.

Ve işte hayalet: Athena Hektor'un pek sevgili kardeşi Deiphobos kılığına girer. Ona Akhilleus'un karşısına birlikte çıkmayı önerir. Deiphobos (Korkusuz) *Odysseia*'da da karşımıza çıkar. IV. bölümdeki anlatıya göre çok tuhaf bir ortamda Helene'ye eşlik etmektedir: Tahta atın çevresinde dolaşıp kuşkuyla düşen Helene, karılarının seslerini taklit ederek Akha kahramanlarına seslenir tek tek. *Odysseia*'nın VIII. bölümünde, Phaiakların yurdunda, Troya'nın zaptını anlatan Odysseus'a bakılırsa, ilk önce Deiphobos'un evi yağmalanmıştır. Son olarak, Homeros'tan sonraya ait bir destana göre Deiphobos, Paris-Aleksandros'un ölümünden sonra Helene'nin kocası olur.

Demek ki *İlyada*'nın XXII. bölümündeki Deiphobos bir hayaletten ibarettir. Hektor ona ihtiyaç duyduğunda, yok olduğunu görür ve Hektor'un ölümü, Akhaların sevinç nidaları arasında, ön görüldüğü gibi gerçekleşir:

Bu daha yumuşak değil mi, şuna bak,
Gemileri yakan Hektor nerde bu nerde?

[373-4]

Bir anlamda, *İlyada* "Hektor'un trajedisi" olarak da adlandırılabilirdi (bu ifade Amerikalı bilgin James Redfield'e aittir) nitekim şiir sona ererken Akhilleus'un kaderi henüz belirlenmemiştir. Aiskhylos, Sophokles ve Euripides Homeros'tan, özellikle de *İlyada*'dan beslenmişlerdir. *İlyada*'nın şairinin icadı olan iç monolog (*Odysseia*'nın şairi tarafından

da kullanılır: Odysseus XX. bölümde: “Sabır ey kalbim...” der) tragedyayla birlikte görkemli bir şekilde sahneye girecektir: Örneğin Aias karakterine hasrettiği oyununda Sophokles, siyasal koşulların, dönemin, her şeyin değiştiği bir dünyada Homeros’un hikâyesini anlattığı Aias gibi bir kahramanın neden yaşayamadığını çeşitli manalara çekilebilecek ifadelerle açıklar. Tragedya *İlyada*’nın kahramanlarını, başarısızlığa uğratmak için sahneye taşımaktadır adeta. Ancak buna rağmen Hektor bugüne kadar gelen tragedyaların hiçbirinde trajik bir kahraman olarak ortaya çıkmaz; kuşkusuz sebep aradan geçen sürede Hektor’un “barbar” olmasıdır. Onun rol aldığı tek tragedya Euripides’in yapıtı içinde bize ulaşan *Rhesos*’tur ve muhtemelen MÖ IV. yüzyıla aittir. Akhilleus bu alanda da Hektor’a kesinlikle galip gelmiştir.

Peki, *Odysseia* için ne söyleyebiliriz? Stendhal hayranları bazen kendi aralarında “Kızılçılar” ile “Manastırcılar” olarak ikiye ayrılırlar; bir kısmı *Kızıl ile Kara*’yı, diğerleri *Parma Manastırı*’nı Stendhal’in en önde gelen eseri sayar. Benzer şekilde *Odysseia*’ya karşı kayıtsız kalan *İlyada* hayranları vardır ve bunun tersi de geçerlidir. İlk grupta, yani *İlyada* hayranları arasında Simone Weil de vardır; ona göre *İlyada* “Batı’nın sahip olduğu tek gerçek destandır. *Odysseia* ise gerek *İlyada*’nın gerekse diğer Doğu şiirlerinin mükemmel bir taklidi gibidir.”

İlyada’da bizi büyüleyen, onun bir başlangıç olma niteliğidir. İhtimal, Homeros’tan önce ona denk şairler vardı. Fakat onları bilmiyoruz ve asla bilemeyeceğiz. Mısır’ın kumları, MÖ 4. yüzyıl yazarı Menandros’un komedilerini bize yavaş yavaş iade ediyor; Euripides’in eksiksiz bir tragedyasını da er geç geri verebilir. Fakat asla *İlyada*’nın öncesinde yer alan bir destan bulunmayacak. Ya sonraki döneme ait bir destan? Hiç değilse bu imkânsız değildir. Kütüphanelerimiz başka destanlarla, Doğu destanlarıyla, örneğin Mezopotamyalı bir kahraman olan *Gilgamış*’la zenginleşti. *Gilgamış* destanı da

tanrısal dünya karşısında insanlık durumu üzerine bir düşünce çabasıdır. Ve bu destan 19. yüzyılda Mezopotamya'nın tepeleri (bugünkü Irak) üzerinde keşfedilen fragmanlar sayesinde bir araya getirilebilmiştir. Bu yüzden Gılgamış, kültürümüz üzerinde *İlyada* –veya *Odyseia*'nın- kadar müthiş bir etkiye bulunamamıştır.

İlyada bir başlangıç kitabıysa, *Odyseia* ile birlikte edebiyat başlamıştır, zira edebiyat Yunancada *mimesis* denilen şeyi, taklidi gerektirir. Yani Simone Weil *Odyseia*'nın *İlyada*'nın bir taklidi olduğunu yazarken sonuna kadar haklıydı. Ben olsam ironik bir taklit olduğunu söylerdim. Akhilleus Odysseus'a, geçmiş göçmüş ölümlere kral olmaktansa "varlıksız, yoksul bir çiftçinin yanında *thetes*" olmayı tercih edeceğini açıkladığında tam da *İlyada*'da ön planda olan kahramanlara yaraşır ölüm idealini zora sokar. Çünkü güzel ölüm *İlyada*'daki örnek değerlidir. *Odyseia* ise bize hayatta kalma yollarını öğretir mükemmel bir biçimde. Odysseus'un ölümü rahat olacaktır ve hatırlanacağı üzere XI. bölümde Hades ölümler krallığında Odysseus'un öğrendiği şey de budur. *Odyseia*'da *İlyada* bir şiir haline gelmiştir; Phaiaklar ülkesinde ve İthake'de bir ozanlar veya Sirenler tarafından söylenmektedir.

İlyada'ya kıyasla *Odyseia*'nın büyük özgünlüğü zamanın anlatıya dahil edilmesidir. Elbette *İlyada*'yı okurken kuşatmanın onuncu yılı olduğunu biliriz. Fakat on yaşında hiçbir çocuk anlatıya girmez, kimse yaşlanmaz ve kimse yaşlılıktan ölmez. *İlyada*'daki bazı karakterlerin *Odyseia*'da değişmeden kaldığı doğrudur: Nestor yine aynı ihtiyardır ve Helene hâlâ güzeldir. Yaşlarını hesap etmenin yeri değildir! Odysseus'a gelince, Athena'nın büyümlü müdahaleleri sayesinde keyfine göre gençleşme veya yaşlanma olanağına sahiptir. Hatta Athena, kahramanımız XXIV. bölümde maceralarını anlatabilsin ve çift sevişebilsin diye Odysseus ile Penelopeia'nın buluşma gecelerini uzatır (RESİM 28).

Bütün bunlara karşın, *Odyssseia*'da süreyi somutlaştıran iki karakter vardır. Biri Odysseus yurdundan ayrıldığında memeden kesilmemiş bir bebek olan, fakat anlatı zamanında artık sakalı çıkmış Telemakhos'tur. Ama zamanın geçişini herkesten iyi gösteren bir insan değil, köpektir. Odysseus XVII. bölümde ihtiyar kılığında sarayına girdiğinde, "yerde yatan bir köpek başını kaldırdı, kulaklarını dikti." Odysseus'un beslediği ama avda kullanmaya fırsat bulamadığı köpeği Argos'tur bu. Talipler onu yaban keçisi, tavşan, alageyik avında kullanırlar. Şimdi her yeri kene içindeki yaşlı köpek sarayın kapısı önünde pislik içinde yatmaktadır. Odysseus tanır onu ve domuz çobanı Eumaios'a heyecanla köpek hakkında sorular sorar; Eumaios efendisini tanıyamamıştır ve şöyle açıklar: Vakti zamanında Argos hızlı bir köpek, yaman bir iz sürücüdür. Fakat sahibi ölmüştür. Artık bir köle köpektir o.

RESİM 28. Odysseus ile Penelopeia,
Melos'un pişmiş toprağından yapılmı, MÖ 450 civarı.

Hizmetçi kadınlar bakmaz oldu ona, kaldı tımarsız,
 Kul kısmı böyledir işte, ne yaparsın,
 Görmezler işlerini gereğince, başlarından gidince
 efendileri.

Kölelik günü çıkmeye görsün bir insanın omuzlarına,
 Engin bakışlı Zeus, erdeminin yarısını alır ondan.

[*Odysseia*, XVII:319 vd]

Argos sahibini tanır ve hemen ardından can verir.

Ama kara ölümün kaderi yakalamıştı Argos'u,
 görür görmez, Odysseus'u yirmi yıl sonra.

[*Odysseia*, XVII:325-6]

İlyada ile Atina tragedyası arasındaki ilişki üzerine başlattığımız düşünce çabasını sürdürelim. Simone Weil şöyle yazmış: "Attika tragedyası, en azından Aiskhylos ve Sophokles tragedyaları destanların gerçek devamcisidir. Adalet düşüncesi, hiç araya girmeden aydınlatır bu eserleri; güç burada soğuk katılığıyla meydana çıkar ve ne onu kullananın ne de maruz kalanın kaçabildiği feci sonuçlar eşlik eder kendisine."

Bu değerlendirmede biraz fazla keskin olan tarafı, üzerinde durmadan geçelim. Priamos'un Akhilleus'a yaptığı ricada hâkim olan saf güç müdür ki? Fakat Attika tragedyasının *İlyada*'dan kaynaklandığı gibi temel bir fikir var ki o sağlam duruyor. Peki, *Odysseia* için de geçerli mi bu?

Odysseia, formu itibariyle, sırf anlatıcıların çok olması yüzünden bile olsa *İlyada*'dan daha teatral kalıyor: Bizzat şair dışında, Alkinoos'un memleketinde geçenleri anlatan Odysseus, yine Giritli kılığında Odysseus, Menelaos, Helene, Eumaios bu anlatıcılar arasındadır. Neredeyse sadece şairin anlatıcısı olduğu *İlyada*'yla kıyaslanınca sayı epey kabarıktır... Ancak söz konusu olan trajik bir teatrallık midir? Bence *Odysseia* daha çok, komedi veya satirik dram türünün kaynağını teşkil etmektedir. Komedi *daima*, örneğin MÖ 5. yüzyıl

Aristophanes komedisi, tragedyanın bir tür parodisi olmuştur. Aristophanes ezbere bildiği, bir yandan acımasızca tiye alırken bir yandan da çok büyük hayranlık beslediği Euripides'le sistematik bir şekilde dalga geçmiştir. Üçlemelerini (üç trajik oyundan oluşan bütün) yarı komik bir tarzda sonuca bağlayan satirik dramlarına gelince, bu oyunlar yaban doğanın içinde, destansı kişilikleri satirler korosuyla diyalog halinde sahneler. Yarı hayvan yarı insan, insan-teke bu satirlerin başında insanla at arası bir figür olan Silene vardır.

RESİM 29. Koçun altına saklanıp sığışan Odysseus;
siyah desenli Attika şarap testisi; MÖ 5. yüzyıl.

Günümüze eksiksiz biçimde gelen tek satirik dram Euripides'in *Kyklops* [Tepegöz] adlı oyunudur ve anlaşılacağı üzere *Odyseia*'nın IX. bölümünden çıkmıştır. Odysseus'un arkadaşlarının bu yaratık tarafından yenerek öldürüldüğü korkunç koşullara rağmen, IX. bölümün başbayağı komik bazı unsurlar barındırdığını vurgulamak gerekir: "yediği insan eti üzerine biraz şarap" içen Polyphemos; iri ve besili bir koçun yaprağı altına girip kaçan Odysseus ve arkadaşları (RESİM 29); ve özellikle de Odysseus'un kendisi için uydurduğu Kimse ismiyle ilgili ünlü pasaj. Bu isim meşhur bir sahneyi olanaklı

kılacaktır: Diğer Tepegözler Polyphemos'a "Seni kim yaraladı?" diye sorarlar. Zavallı yaratık "Kimse" diye cevap verir. Böylece Tepegözler de "Sana karşı Kimse zor kullanmadıysa, eğer yalnızsan, Büyük Zeus'tan çaresiz bir dert gelmiş olacak başına. Öyleyse baban Poseidon'a yalvar" diye cevap verirler. Ve Odysseus "yürekten güler." Dolayısıyla komedinin *Odyseia*'nın yazarına bir şeyler borçlu olduğu açıktır.

Ama sadece komedi mi? Macera hikâyeleri ve daha genel söylersek romanesk dediğimiz şey de kaynağını bütünüyle *Odyseia*'dan alır. Bu, Roma İmparatorluğu dönemine ait edebiyat aracılığıyla tanıdığımız Latin ve Yunan romanı için özellikle geçerlidir, zira bu edebiyatta *Odyseia*'nın etkisi epey belirgindir. Bunun da ötesinde, Elisabeth dönemi romaneski, Fransız romanı ve İspanyol *picaro*'su üzerinden *Odyseia*'nın izini bütün bir ortaçağ ve Rönesans dönemi boyunca izleyebiliriz. Çok eski bir devirde *Odyseia*'nın ironiyi iyi bilen anlatıcısı yaşamamış olsaydı, Cervantes'in *Don Quijote*'si düşünülemezdi bile. İşte bu yüzden, bütün kitapseverler bir noktada Homeros okumasına dalarlar.

IX

HOMEROS'A İLİŞKİN MESELELER

Bu kitabın ilk bölümünde, uzun zamandır "Homeros meselesi" diye anılan şeyle ilgili birkaç söz etmiştim. Şimdi daha açıklayıcı olmanın zamanı geldi. Bu meseleleri ortaya atanlar aslında eskiler değildir. Onlar şu ya da bu mısraın hakikiliğini sorgulamışlardır. Bir örnek ister misiniz? *İlyada*'nın XI. bölümünde Telamonoğlu Aias ilk defa savunmaya çekilir. Aias önce ineklerini yemek için geldiği ağıldan köylüler tarafından kovalanan bir aslana, ardından da "çocuklara direnip dayak yiyen" bir eşeğe benzetilir. Zenodotos adlı bir eleştirmen Aias'ın önce bir aslana sonra da bir eşeğe benzetilmesinin mantıksız olduğu gerekçesiyle bu muhteşem mısraların çıkartılmasını istemişti. İmparator Augustus'un çağdaşı Latin şair Horatius (MÖ 1. yüzyıl), koca Homeros'un arada bir uyuduğunu söylemiştir: *quandoque bonus dormitat Homerus*. Başka deyişle Homeros bazen kendisinden beklenin aşğısında kalmaktadır.

Ancak MÖ 5. yüzyılın sonunda Atinalı tarihçi Thukydides'in sorduğu sorular hiç bu türden değildir. Thukydides Peloponnesos savaşının (MÖ 431-404) çok önemli bir olay olduğunu göstermeye çalıştığından Troya savaşının önemini azaltmıştır.

Roma âlemi MS 3. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığa meyledince Troya savaşını ve Homeros'u Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ın anlattıklarına göre bir yere yerleştirme sorunu

çıktı. Hz. Musa'yı Troya savaşından önceye yerleştiren, ama bu savaş da tarih sahnesinden silip atmayan bir orta yol bulundu. Homeros'a gelince, onun tanrılarına artık inanılmıyor, ama Homeros okunmaya devam ediliyordu.

Buna karşılık, çok daha sonraki bir tarihte, 17. yüzyılın sonunda ve özellikle de 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa çok daha uzak geçmişe düşlemeye başladı. İnsanlık yazı yazmadan önce şarkı söylemiyor muydu? Böylece Homeros şiirinin bir tür "ilk" şiir, bir veya iki şairin değil de olağanüstü bir efsane birikimini kullanan bir yığın halk ozanının eseri olduğu düşünüldü. Birden bire *İlyada* ve *Odyseia*'nın arka arkaya eklenmiş parçalardan oluştuğu fikri düştü akıllara. Alman bilgin F. A. Wolf 1795'te, *Prolegomena ad Homerum* [*Homeros'a Önsöz*] adlı eserinde bu kurama kalıcı formunu kazandırdı. Ama herkesi ikna edemedi. Örneğin şair J. W. Goethe 17 Mayıs 1795'te arkadaşı Friedrich Schiller'e şöyle yazıyordu:

Wolf'un *İlyada*'ya yazdığı önsözü [*Prolegomena*'yı] okudum; önemli olmasına önemli. Fikir güzel ve gayret takdire şayan, fakat niçin bu insanların, kendi tasarımlarındaki zayıflığı örtmek için estetik âleminin en bereketli bahçelerini mahvedip onları değersiz bir satha indirgemeye çalışmaları gerekiyor?

Bu arada, Homeros Yunan halkının ilk ozanıysa, her halkın da kendi Homeros'una sahip olmaya hakkı vardır, diye düşünüldü. Örneğin Fransa'da ortaçağın *yiğitlik destanları* [*chansons de geste*] yeniden keşfedilmeye başladı ve Victor Hugo bunlardan ilham almasını bildi. Büyük Britanya'da bir şarlatan, MacPherson, hiç yoktan Ossian adında güya Breton bir ozan çıkarttı ortaya ve bu ozanın "çeviri" şiirleri bütün Avrupa'da büyük sükse yaparak Homeros'un şiirlerine rakip oldular. Genç Bonaparte örneğin, Ossian'ın büyük bir hayranıydı. Kökenlerdeki bu şiiri bulup çıkarma çabası bütün Avrupa'ya yayıldı. Sözelimi Richard Wagner 13. yüzyıla ait bir

yiğitlik destanı olan *Nibelungenlied* ile İskandinav kökenli başka şiirleri karıştırarak *Neibelungen'in Yüzüğü*'nü yazdı ve besteledi; böylece hem Homeros'u hem Yunan tragedyasını hayata döndürerek Germen kökenli bir destan yaratıyordu.

Aynı dönemde Finlandiyalı Lönnrot ülkesindeki çiftliklerden bir dizi sözlü şiir derledi ve bunlardan yola çıkarak insanlar ve tanrılarla ilgili bir destan yarattı: *Kalevala*. Rusya'da sözlü gelenekten damıtılan şiirlerden yola çıkılarak benzer bir arayışa girildi ve sonuçta *Byliny* çıktı ortaya.

Fakat Homeros şiirlerinin sözlü şiir örnekleri olarak incelenmesinin anahtarı ya da hiç değilse anahtarlarından biri, 20. yüzyılda keşfedilecekti. Homeros okurlarının dikkatini çeken bir husus vardır. Destandaki Hektor, Nestor, Akhilleus, Odysseus gibi karakterler sadece isimleriyle anılmazlar, sürekli tekrar edilen bir dizi lakap bu isimlere eşlik eder. Örneğin ışıldayan tolgalı koca Hektor, at sürücüsü yaşlı Nestor, ayağı tez tanrısal Akhilleus, çok kurnaz Odysseus. Aynı şey tanrılar için de geçerlidir: Zeus iri gözlü veya gür seslidir; Athena'nın baykuş gözleri vardır; Hephaistos ünlü topaldır ve Kalypso "o yüce tanrıça"dır. Bazen bütün bir mısra, hatta bir dizi mısra tekrar edilir ve bu durum, bilginlerin burada bir "ekleme" görme eğilimlerini harekete geçirir. Bazı bilginler esas olarak tekrar yüzünden bu şekilde binlerce mısraı çıkarmaya kalkmıştır. Bugün bu üsluba "formüler stil" diyoruz. Bunun sırrını keşfeden de, Fransızca yazan bir Amerikalı bilgin, pek genç yaşta kaybettiğimiz Milman Parry olmuştur.

Lakaplar ve formüllerin çok belirgin bir işlevi vardır: bu tekrarlarda otomatik bir hale gelen anlatım ozana dinlenme; isteğe göre anlatısını uzatmasını veya tersine kısaltmasını sağlayan "duraklar"ı ayarlama imkânı verir. Papirüsler incelendiğinde görüldü ki, yazılı geleneğe kıyasla fazladan olan mısraların çoğu Homeros'un metninin başka bir yerinde de geçmektedir. Ancak bu arada çok az rastlanan bir şey oldu ve Milman Parry sadece Homeros metni üzerinden ifade ettiği

hipotezini Balkanlar'da, dostu Albert Lord'la birlikte deney-sel biçimde doğrulama fırsatına kavuştu.

Kosova esasen Arnavutların ikamet ettikleri bir ovadır, ama Sırp halkının muhayyilesinde önemli bir rol oynar; 1999 baharı da bunun bir kanıtı olmuştur. Bu ovada Sırlar ve Arnavutlardan oluşan ve Lazar'ın komuta ettiği bir Hıristiyan ordusu 1389 yılında Sultan [I.] Murad'ın önderliğindeki Osmanlı ordusuyla karşı karşıya geldi. İki tarafın da komutanları savaşta öldü, fakat zaferi Türkler kazandı. Gelgelelim bu savaş epik bir geleneğin doğuşuna yol açtı. Sırp ozanlar Novi Pazar'daki kahvelerde binlerce mısra okuyor, Sırlar ve Osmanlılar arasındaki savaşlar, özellikle de Kosova savaşıyla ilgili devasa destanları ezbere biliyorlardı. Bu ozanların okuma yazması da yoktu; hatta içlerinden biri, işe bakın ki kördü. Üstelik okuma yazma öğrendiklerinde şiir yeteneklerini yitiriyorlardı. Albert Lord Sırp destanlarını –ayrıca Arnavut destanları da vardı bunların içinde– kaydetti ve birkaç aylık, hatta yıllık aradan sonra yeniden teyit etti. Ozanların yaptığı değişiklikler önemsiz boyuttaydı. Homeros şiirleriyle ciddi bir benzerlik olduğu ortaya çıktı. Dolayısıyla Homeros'un adıyla bize kadar gelen iki destan yazıya geçirilmeden önce bir, daha doğrusu iki deha sahibi şairin *İlyada* ve *Odysssea*'ya muazzam şekillerini kazandırdığını varsayabilirdik.

Bu dâhilerin karakteristik özellikleri nelerdi? Bana kalırsa bunu Yunan ruhunun bilmem hangi sırrında aramamak gerekir. Yunan ruhu diye bir şey varsa bunun oluşmasında en büyük pay sahibi "Homeros"tur. MÖ 5. yüzyıl tragedya şairi Aiskhylos, Homeros'un büyük ziyafetinden kalan kırıntıları toplamaktan başka bir şey yapmadığını söylerken haksız değildi. Fakat bu konuda daha açıklayıcı olabiliriz. Metnin dikkatli bir tetkiki Milman'ın oğlu Adam Parry'ye, *İlyada*'nın başkahramanı Akhilleus gibi bir karakterin nasıl kendine ait bir dile sahip olduğunu gösterdi. Elbette formüller bir dil kullanılıyordu, fakat kendine özgü çeşitlemelere gidiyordu. Başka

deyişle, malzemeler epik repertuar stokuna aitti, fakat kompozisyon eşsizdi.

İlyada'da, bir cevap bulunması olanaksız, nihai soruyu Agamemnon veya Aias değil Akhilleus sorar. Troyalılar ona hiçbir şey yapmamışlardır: "Öyleyse niçin Argoslular Troyalılarla savaşmak zorunda?" Gerçekten de müthiş bir sorudur bu ve bütün şiiri öze değgin bir tür melankoliyle sarıp sarımalayan bu soruda eşsiz, hiç değilse nadide bir şey vardır. Ancak Akhilleus'un hasmı Troyalı Hektor'un da kendine özgü bir dili vardır. Nitekim VI. bölümde eşi Andromakhe'ye söylediklerini ondan başka kim söyleyebilirdi:

Yüreğimde, ta içimde hissediyorum bunu
Elbet bir gün yok olacak kutsal İlyon,
Priamos da onun iyi kargı atan halkı da.
Ama ben, Troyalıları bekleyen acılardan
Bizzat Hekabe'den ve Kral Priamos'tan,
Ve düşmanların darbeleriyle toprağa düşen
Öyle çok öyle yiğit kardeşlerimden çok
Seni düşünüyorum. Tunç zırhlı Yunanlardan biri
Sürükleyecek gözyaşları içinde seni, alacak özgürlüğünü elinden...
Ama ben ağladığımı duymadan, görmeden sürüklendiğini
Ölmüş olacağım, örtmüş olacak toprak beni çoktan.¹

Hektor'un gözyaşları, Akhilleus'unkiler ve Hektor bebek Astyanaks'ı kollarına bıraktığında "gözyaşları arasından gülümseyen" Andromakhe'ninkiler; bir zamanlar Andromakhe'nin ağlayışını andırır şekilde ağlayan Odysseus'un gözyaşları... Bu harika mısraları dünyaya getiren ozanlar, ara sıra yorulsalar bile, bazı formülleri yineleyip duran makineler değildiler kesinlikle.

¹ Yazar burada özellikle Simone Weil'in çevirisini verdiğini not etmiş; ben de o yüzden, Weil'in Fransızca çevirisini aktarmaya çalıştım -çn.

RESİM 30. Akhilleus ile Briseis;

Pompei freski (tragedya şairinin evi bölümü), MÖ 1. yüzyıl.

Homeros'tan önce epik şairler var mıydı? Büyük ihtimalle evet. Fakat onları tanıma imkânımız yok. Peki ya *İlyada* ve *Odysseus*'un söylendiği zamanlarda başka epik şairler var mıydı? Evet, mutlaka. MÖ 800 ile 500 yılları arasında söylenmiş sekiz destanın adlarını biliyoruz. Bu şiirlerin en önemlisi *Kypria Destanı* adıyla bilinir ve Troya Savaşı'nı en başından, yani *İlyada*'da çok kısa değinilen Paris'in hakemliğinden itibaren anlatıp, esir Briseis'in Akhilleus'a verilişine ve onun gözdesi oluşuna kadar getirir (RESİM 30). Agamemnon'un Briseis'i alması ise Akhilleus'un öfkesini, dolayısıyla da *İlyada*'yı doğurur. Maalesef *Kypria Destanı*'ndan (Kypria, yani Kıbrıs, Aphrodite'nin adasıdır) günümüze neredeyse hiçbir şey kalmamıştır, ama Euripides'in eserinin büyük kısmı bu kayıp destandan esinlenmiştir. *İlyada* ve *Odysseia*'nın devamı niteliğindeki şiirlerden de geriye pek bir şey kalmamıştır; bu şiirleri yapılan göndermelerden, özetlerden ve tasvirlerden biliyoruz. Örneğin bir destan Odysseus'un, Kirke'den doğma oğlu Telegonos tarafından öldürüldüğünü anlatır. Hatta geç antikçağ Roma'sında yaşamış İzmirli Quintus tarafından,

heksametron daktylos formunda yazılmış *Homeros'un Devamı* adında bir metin bile vardır. Tabii bu kitap bir akademik çalışmadan ibarettir fakat başka türlü pek bilgi sahibi olmayacağımız efsaneleri anlatmak gibi bir katkısı bulunmadır.

Gerçek manada "Homeros'un devamı" olan eserler için başka yerlere, *İlyada* ve *Odyseia*'dan binlerce sahnenin temsil edildiği Korinthos, Attika vazolarına veya Güney İtalya'daki süslenmiş vazolara, klasik ve Hellenistik dönem Yunan edebiyatına bakmak gerekir. MÖ 5. yüzyılda yaşamış Herodotos gibi bir tarihçi "fazlasıyla Homerosçu" diye nitelenebilmekte ve *Tarih*'inin ilk satırlarından itibaren Helene'nin Paris tarafından kaçırılmasına gönderme yapmaktadır. *Odyseia* Roma'da MÖ 3. yüzyılda, Livius Andronicus tarafından tercüme edilir ve böylece Homeros Latince konuşmaya başlar. İmparator Augustus'un çağdaşı Vergilius'un "Troya efsanesi"ne yeni bir biçim vererek, Roma'nın Aineias'ın soyundan gelen kişiler tarafından kuruluşunu anlattığı *Aeneis* adlı yapıtı da küçük bir *Odyseia* ve onu takip eden küçük bir *İlyada*'dan ibaret değil midir? *Troya Savaşı Güncesi* gibi başka bazı metinler *İlyada*'yı yeniden yazar, olayların takvimini yeniden oluşturur veya *Aeneis*'te olduğu gibi şehrin düşüşünü anlatırlar. Batı ortaçağı Akhilleus ve Odysseus'un maceralarından bu metinler sayesinde haberdar olacaktır. 13. yüzyılda Benoît de Sainte-Maure *Troya Romanı*'nı yazar ve metin daha sonra Yunancaya çevrilir. Peki, sonrasıyla ilgili ne söylenebilir? 14. yüzyılın başında, Yunanca bilmediği için Homeros'u okuyamamış olan Dante onu yine de bir "ulu şair" olarak gösterir: *Cehennem*'in IV. bölümünde, Vergilius'un öncülüğünde, İsa'yı tanıyamamış erdemli putperestlerin tutulduğu "araf"a indiğinde, elinde bir kılıç tutan Homeros'la karşılaşır. Daha sonra Dante, yine *Cehennem*'in XXIV. bölümünde Diomedes ve Odysseus'la da (*İlyada*'nın X. bölümüyle özdeşleşmiş iki kahraman) karşılaşır. Odysseus orada ona, İthake'ye dönüşünden

sonra başından geçen maceraları anlatır. 17. yüzyılda Cambrai başpiskoposu Fenelon, XIV. Louis'nin torunu ve veliahdı olan öğrencisi Bourgogne dükü için *Les Aventures de Télémaque*'ı yazar [*Telemakhos'un Maceraları*] ve bu eserde ideal devletin bir portresini sunmayı amaçlar. Yine 17. yüzyılda Racine'in *Andromaque*'ı, 18. yüzyılda Chénier'nin "Aveugle"² vardır.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Jean Giraudoux *Troya Savaşı Olmayacak*'ı sahneletirken, barış yanlısı Simone Weil 1937'de şöyle yazar: "Yeniden bir Troya Savaşı başlatmayalım." *Odyseia*'ya gelince o da 1922'de James Joyce'un devasa romanı *Ulysses*'e çerçeve sunar.

20. yüzyılda Auschwitz adında modern bir cehennem yaratılır ve bu cehennemin ozanı, o tarihte meşhur bir yazar olmaya aday İtalyan Primo Levi, Fransız bir dostuna Odysseus'un (Dante'nin kaleme aldığı) hikâyesini öğretmeye çalışır. Savaştan çok sonra Anglo-Antilli bir yazar, Derek Walcott, *Omeros* isimli şiiriyle 1992'de Nobel ödülünü alır. Bu şiirde Homeros'un karakterleri Karayip adalarında, Kreyol ve Fransızcayla bezeli bir İngilizce konuşan balıkçılara dönüştürülür. Saydığımız bu birkaç örnek, asırlar boyunca yanıtları Homeros'ta aranan ve bizim de kendimizce hâlâ yanıt aradığımız sonu gelmez soru listesine işaret ediyor.

² "Kör," André Chénier'nin (1762-1794) şiiri –çn.

DİZİN

A

- Adrastos, Troyalı 59
Aias (Lokrislilerin Kralı Oileus'un oğlu) 25, 33
Aias (Salamis Kralı Telamon'un oğlu) 54
Aineias (Troyalı prens) 9, 45, 57, 67, 129
Aiolos, Rüzgârların efendisi 35
Aiskhylos (MÖ 525-456, Yunan tragedya yazarı) 39, 81, 116, 120, 126
Akhilleus (Thetis ve Peleus'un oğlu) 19, 68
Amphinomos (Penelopeia'nın taliplerinden) 64
Andromakhe (Hektor'un eşi, Astyanaks'ın annesi) 10
Angelos Bergikios (16. yüzyılda yaşamış Giritli müstensih) 23
Ankhises (Priamos'un kuzeni, Aphrodite'nin sevgilisi) 67
Antinoos (Penelopeia'nın taliplelerinden) 108
Aphrodite (güzellik ve aşk tanrıçası) 9, 15, 18, 45, 53, 56, 67, 68, 70, 76, 81, 93, 128
Apollon (güzellik, ışık ve sanat tanrısı) 43, 44, 48, 59, 60, 61, 67, 69, 75, 76, 77, 81
Ares (savaş tanrısı) 55, 67, 68, 98

- Arete (Alkinoos'un eşi) 84
Aristophanes (MÖ 445-386, Atinalı komedyâ yazarı) 121
Artemis (avcıların tanrıçası, Apollon'un ikiz kız kardeşi) 55, 59, 60, 61, 86
Astyanaks (Hektor ve Andromakhe'nin oğlu) 43, 92, 127
Athena (bilgelik, sanat ve bilim tanrıçası) 9, 25, 41, 43, 48, 53, 55, 67, 68, 69, 75, 76, 78, 106, 115, 116, 118, 125
Augustus (MÖ 63-MS 14, Roma imparatoru) 25, 123, 129
Autolykos (Odysseus'un büyük babası olan hırsızların tanrısı Hermes'in oğlu) 91

B

- Balzac, Honoré de (1799-1850, Fransız yazar) 101
Bellerophon (Poseidon'un oğlu, Korinthoslu kahraman) 18, 80
Benoît de Sainte-Maure (12. yüzyıl, Anglo-Norman halk ozanı) 129
Bentley, Richard (1662-1742, modern filolojinin kurucularından) 83
Bérard, Victor (1864-1931, Fransız devlet adamı ve filolog) 32, 111
Bergson, Henri (1859-1941, Fransız filozof) 115

Bessarion (1403-1472, Bizanslı hümanist) 22
 Briseis (Akhilleus'un gözdesi) 42, 48, 80, 128
 Butler, Samuel (İngiliz yazar) 83
 Büyük İskender (MÖ 356-323, Makedonya Kralı) 21

C

Cervantes, Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616, İspanyol yazar) 122
 Char, René (1907-1988, Fransız şair) 111
 Chénier, André de (1762-1794, Fransız şair) 114, 130

D

Dante Alighieri (1265-1321, İtalyan şair ve yazar) 21, 37, 129, 130
 Daumier, Honoré (1808-1879, Fransız karikatürist, ressam ve taşbaskı ustası) 86
 Deiphobos (Hektor'un erkek kardeşi) 55, 68, 116
 Diomedes (Akha kahramanı) 18, 42, 43, 45, 56, 62, 68, 76, 80, 98, 129
 Dolon, Troyalı 41, 62, 81, 82

E

Eetion (Kilikya'daki Thebe şehri kralı, Andromakhe'nin babası) 81
 Eksekias (Atinalı ressam ve çömlekçi) 79, 83
 Ereuthalion (Arkadialı kahraman) 56

Euphronios (Attikalı ressam ve çömlekçi) 57
 Euripides (MÖ 480-406, Yunan tragedya yazarı) 39, 82, 116, 117, 121, 128
 Euryalos (Argoslu bir soylu) 100
 Eurykleia (Odysseus'un sütanesi) 85, 91, 104
 Eurymakhos (Penelopeia'nın taliplerinden) 105, 108
 Eustathios, Selanikli (12. yüzyıl sonu, başpiskopos) 22

F

Fenelon, François de Salignac de La Mothe (1651-1715, Fransız papaz ve yazar) 130
 Ficinus Marcilius (1433-1499, Floransalı hümanist) 22
 Finley, Moses (1912-1986, İngiliz tarihçi) 7, 96
 François I (1494-1547, Fransa kralı) 23

G

Ganymedes (Troyalı prens, Tanrıların sâkisi) 67, 69, 76
 Giraudoux, Jean (1882-1944, Fransız yazar) 130
 Glaukos 18, 42, 43, 45, 56, 75, 80, 98
 Glaukos, Lykialı 42, 45
 Goethe J. W. von (1749-1832, Alman yazar) 124
 Gutenberg, Johannes Gensfleisch (1400 yılı öncesi-1468, Alman matbaacı) 18

H

Hades (Ölümler diyarının tanrısı)
58, 70, 71, 77, 81, 84, 86, 111,
118

Halitherses (İthakeli falcı) 77

Hektor (Priamos ve Hekabe'nin
oğlu, Andromakhe'nin eşi) 10,
25, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 53,
54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 68, 72,
74, 76, 77, 78, 81, 92, 93, 96, 98,
99, 113, 114, 115, 116, 117, 125,
127

Helene, Spartalı (Zeus ile Leda'nın
kızı, Menelaos'un eşi) 9, 63

Hellenos (Hektor'un erkek kardeşi)
77

Hera (evlilik tanrıçası, Zeus'un eşi)
9, 53, 67, 70, 77, 78

Hermes (gezinlerin, tüccarların
ve hırsızların tanrısı, tanrıla-
rın habercisi) 35, 60, 69, 88, 97

Hermione (Menelaos ve Helene'nin
tek kızları) 82

Herodotos (MÖ 484-420, Yunan ta-
rihçi) 39, 129

Horatius (MÖ 65-8, Latin şair) 123

Hugo, Victor (1802-1885, Fransız
yazar) 124

I

İdomeneus (Girit kralı) 42, 83

İno-Leukothea (deniz tanrıçası) 84

İphianassa (Agamemnon ve Klytai-
mestra'nın kızı) 42

İros (taliplerin habercisi) 105

K

Kalkhas (kâhin) 69, 76, 77, 97

Kassandra (Priamos ile Hekabe'nin
kızı) 25, 42, 81

Kastor ve Polydeukes (Spartalı
kahramanlar, Zeus ve Leda'nın
ikiz oğulları) 83

Kavafis, Konstantinos (1863-1933,
Yunan şair) 50, 51

Kazancakis, Nikos (1883-1957, Yu-
nan yazar) 37

Kebriones (Priamos'un oğlu) 57

Khryseis (Agamemnon'un metresi)
48, 59, 80

Klytimestra (Agamemnon'un eşi)
42, 81, 86

Kronos (titan, Zeus'un babası) 70,
71

L

Laomedon (Troya kralı, Pria-
mos'un babası) 76

Lazar (1329-1389, Sırp prens) 126

Levi, Primo (1919-1987, İtalyan ya-
zar) 130

Livius Andronicus (MÖ 280-207,
Latin şair) 129

Lönnrot, Elias (1802-1884, Finlan-
diyalı yazar) 125

Lord, Albert (1912-1991, Amerikalı
dilbilimci) 126

Lykaon (Priamos'un oğlu) 60, 61,
62, 99

M

MacPherson (sahteci) 124

Marx, Karl (1818-1883, Alman ku-
ramcı) 101

Mauss, Marcel (1872-1950, Fransız
sosyolog) 98

Mehmed II (1432-1481, Fatih) 22

Melanthios (İthakeli keçi çobanı)

Memnon (Eos ile Penthesileia'nın oğlu) 68, 98

Menandros (MÖ 4. yüzyıl yazarı) 117

Momigliano, Arnaldo (1908-1987, İtalyan tarihçi) 25

Murad I (1326-1389) 126

N

Neleus (Nestor'un babası) 90

Nestor (Pylos kralı) 15, 18, 29, 31, 34, 48, 54, 56, 62, 72, 78, 90, 118, 125

Niobe (Tantalos'un kızı) 60

O

Odysseus (Yunan kahraman, İthake'nin efsanevi kralı) 9, 19, 20, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 47, 53, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 75, 76, 77, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 95, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 111, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 128, 129, 130

Oidipus (Thebai kralı) 92

Othryoneus (Troyalıların müttefik) 42

P

Pandaros (Lykaon'un oğlu, okçu) 53, 61

Paris (Priamos ile Hekabe'nin oğlu) 9, 39, 53, 56, 61, 67, 82, 86, 92, 93, 116, 128, 129

Parry, Adam 126

Parry, Milman (1902-1935, Amerikalı bilgin) 125

Patroklos (Akhilleus'un yoldaşı) 42, 43, 46, 48, 56, 57, 58, 59, 60, 78, 96, 115

Peisistratos (MÖ 600-527, Yunan tiran) 20, 21

Peleus (Akhilleus'un babası) 30, 67

Penelopeia (Odysseus'un eşi) 9, 33, 35, 84, 86, 108, 118, 119

Penthesileia (Amazon kraliçesi) 79, 80, 98

Petrarca, Francesco (1304-1374, İtalyan hümanist ve şair) 22

Phidias, 83

Philetios (İthakeli sığırtmaç) 64, 104

Pindaros (MÖ 518-438, Yunan şair) 116

Platon (MÖ 427-348/347, Yunan filozof) 12, 115

Polites (Priamos'un oğlu) 46

Polydamas (Troyalı savaşçı ve hatip) 46, 113

Polyphemos (tepegöz) 36, 41, 63, 78, 97, 100, 109, 121, 122

Priamos (son Troya kralı) 9, 25, 26, 29, 30, 41, 42, 43, 46, 49, 50, 51, 57, 60, 67, 72, 73, 76, 80, 81, 83, 96, 120, 127

Q

Quintus, İzmirli (geç dönem Yunan yazar) 128

R

Racine, Jean (1639-1699, Fransız trajedi yazarı) 10, 50, 82, 130

Redfield, James (Amerikalı filolog) 116

Rhea (Kronos'un karısı, Zeus'un ve
Olymposlu tanrıların anası) 70
Rhesos (Trakya kralı) 45, 62, 117
Ronsard, Pierre de (1524-1585,
Fransız şair) 22, 83

S

Sappho (yak. MÖ 630-570, Yunan
kadın şair) 83
Sarpedon (Zeus'un oğlu) 45, 57, 67,
74, 75, 76
Schiller, F. von (1759-1805, Alman
yazar) 124
Schliemann, Heinrich (1822-1890,
Alman arkeolog) 25, 26, 27, 28
Shakespeare, William (1564-1616,
İngiliz oyun yazarı) 60, 95, 96
Sokrates (MÖ 470-399, Yunan filo-
zof) 12
Sophokles (MÖ 495-406, Yunan
tragedya yazarı) 39, 61, 116,
117, 120
Stendhal, Henri Beyle (1783-1842,
Fransız yazar) 117
Strabon (MÖ 58-MS 21-25, Yunan
coğrafyacı) 25

T

Teiresias (Thebaili kör kâhin) 37,
38, 77
Tekmessa (Telamonoğlu Aias'ın
metresi) 80
Telegonos (Odysseus ve Kirke'nin
oğlu) 128
Teukros (Aias'ın kardeşi) 61
Themis (adalet tanrıçası) 73
Theoklymenos (Argoslu bilici) 77
Thersites (Akha savaşı) 47, 96,

Thetis (Neteus kızlarından, Akhil-
leus'un anası) 45, 60, 67, 68, 74
Thukydides (MÖ 460-395, Atinalı
tarihçi) 39, 59, 123
Tithonos (Laomedon'un oğlu, Tro-
yalı prens) 69, 70
Tydeus (Diomedes'in babası) 45

V

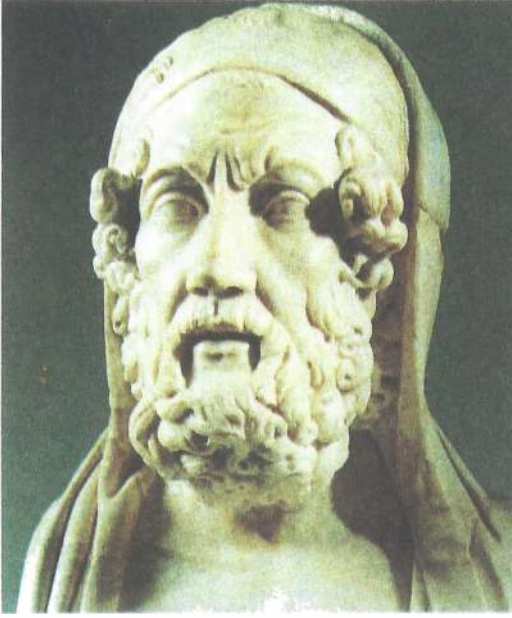
Vergilius (MÖ 70-19, Latin şair)
25, 129

W

Wagner, Richard (1813-1883, Al-
man besteci) 124
Walcott, Derek (1930- , Anglo-An-
tilli yazar) 130
Weil, Simone (1909-1943, Fransız
kadın filozof) 117, 118, 120,
127, 130
Wolf, F. A. (1759-1824, Alman bil-
gin) 124

Z

Zenodotos (MÖ 3. yüzyıl, İskende-
riyeli eleştirmen) 123
Zeus (Olympos'un baş tanrısı, Kro-
nos ve Rhea'nın oğlu) 43, 45,
57, 60, 67, 70, 71, 73, 74, 75, 76,
78, 82, 86, 97, 98, 115, 120, 122,
125

Hellenistik dönem
Yunan orijinalinden
yapılmış Roma
kopyası Homeros
büstü. Yunanlar ve
Romalılar tarafından
görüldüğü haliyle kör
ozan.

Paestumlu atlayıcı:
Hades'e atlayış;
mezar mahfazası
(Güney İtalya), MÖ
480 civarı.

Bir rhapsodos;
Kleophrades'e atfedilen
kırmızı desenli *Odysseia*'nın
MÖ 9. yüzyıl Attika
amforası, MÖ 480 civarı.

Pişirilmiş topraktan bir tabletin ayrıntısı, Pilos'tan, M.Ö.
1200 civarı.

Balık taşıyan adam; MÖ 16. yüzyıl, Santorini adasından fresk.
Yunanların bilmedikleri bir Yunanistan.

İplik eğiren ve dokuyan kadınlar: Biri elinde küçük bir dokuma tezgâhı, diğeri ayna veya öreke olabilecek yuvarlak bir nesne tutuyor; kırmızı desenli Attika pyxis'i, MÖ 440 civarı.

Çömlekçi ve fırını; Korinthos adak levhası.

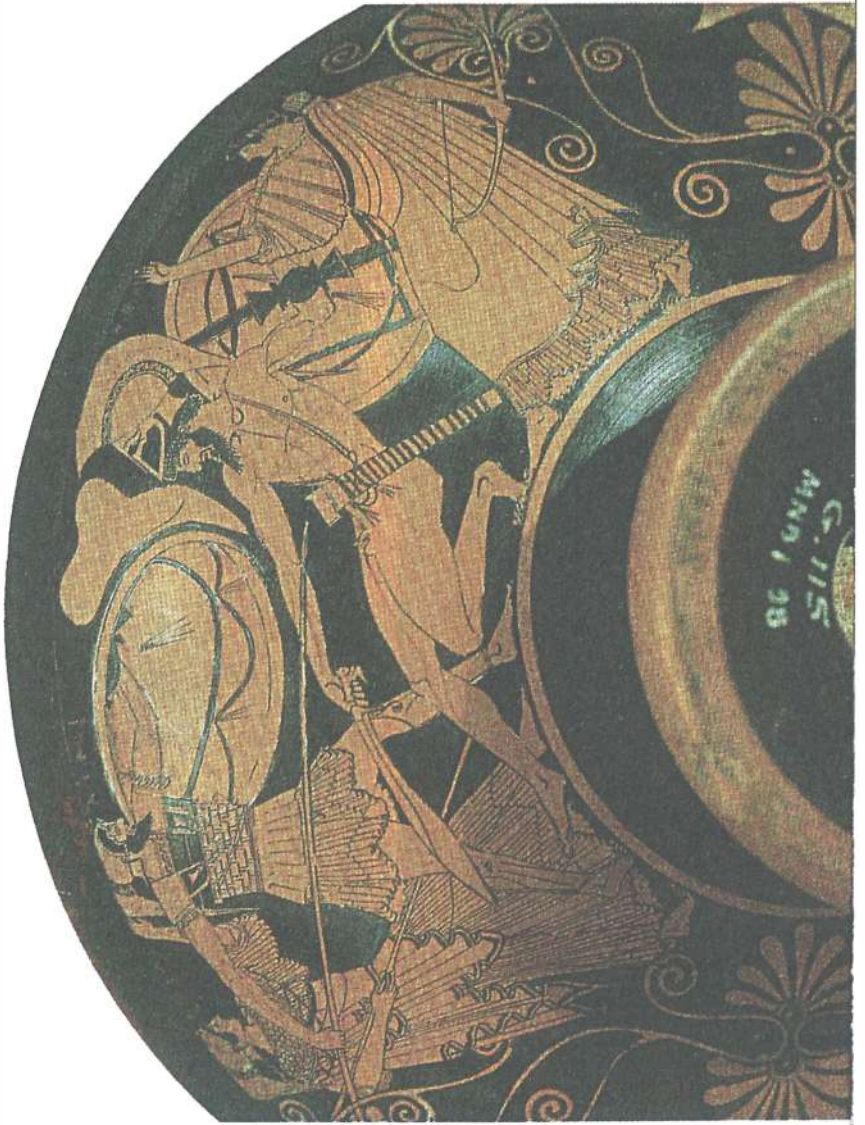

Atlı av sahnesi;
Kaere'den
(Etruria) olduğu
söylenen İon
kalipsi, MÖ 520
civarı.

Ölmüş savaşçının cesedi üstünde
iki kahramanın düellosu; siyah
desenli Attika kalipsi, MÖ 560
civarı.

Aias ile Hektor'un dövüşü, yandakiler Athena ve Artemis; Douris imzalı kırmızı desenli Attika kadehi, MÖ 480 civarı.

İdeal genç savaşçı
Apollon; Piombina'da
bulunmuş arkaik
taklidi heykel, MÖ
heykel, 1. yüzyıl.

Üzerlerinde iki horoz bulunan
sütunlar arasında dövüşen
Athena (Atina'daki oyunlarda
galiplere ödül olarak verilen
vazo); Eksekias'a atfedilen
siyah desenli Attika amforası,
MÖ 540 civarı.

Zeus'un başı;
Olympia
bronzu; MÖ
490 civarı.

Apollon ve Artemis sunu yaparken; Berlin [amforası]
ressamına atfedilen kırmızı desenli Attika kalipsi, MÖ
490 civarı.

Akhilleus'tan, şölen sedirinin altında yatan oğlu Hektor'un cesedini isteyen Priamos; Brygoslu ressama atfedilen kırmızı desenli Attika skyphos'u, MÖ 480 civarı.

Aias ve Akhilleus oyun oynarken; Eksekias imzalı kırmızı desenli Attika amforası, MÖ 540 civarı.

Akhilleus ile Briseis; Pompei freski (tragedya şairinin evi bölümü), MÖ 1. yüzyıl.

İki kahraman arasındaki dövüş (herhalde Akhilleus ile Memnon) ve arkalarında birer tanrıça (Thetis ve Eos olabilir); (Güney İtalya'daki) Lokris şehrinden adak sunağı, MÖ 530 civarı.

Akhilleus arabası üstünde
Hektor'un bedenini
sürüklerken; Patroklos'un
"gölgesi" [ölüsü] sağ tarafta
duruyor. MS 2. yüzyıla ait
Roma kabartması, Maria
Saal Kilisesi'nin dış duvarına
gömülü halde (Avusturya).

Amazonların kraliçesi
Penthesileia'nın Akhilleus
tarafından öldürülmesi;
Eksekias imzalı siyah desenli
Attika amforası, MÖ 540
civarı.

Neoptolemos
çocuk Astyanaks'ın
topuğundan tutmuş,
onu bir silah gibi
kullanarak tanrıların
sunağına devrilmiş
ihtiyar Priamos'u
öldürmeye çalışıyor;
siyah desenli Attika
amforası, MÖ 540
civarı.

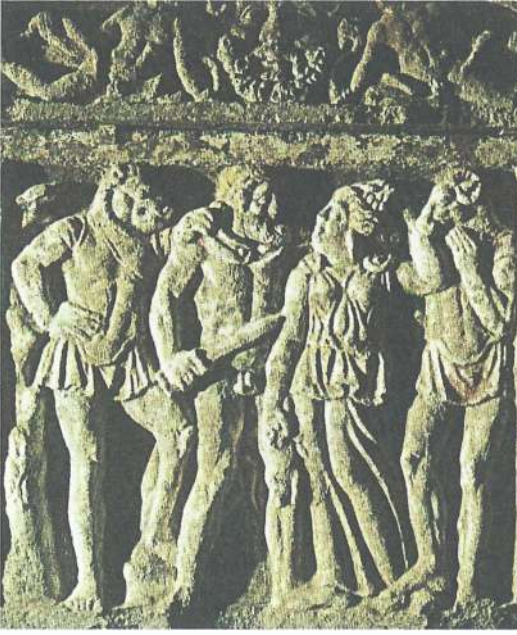

Helene ve Menelaos,
bronz Etrüsk aynası,
MÖ 4. yüzyıl.

Troya atı;
Kykladestarzı
kabartmalı
amfora, MÖ 670
civarı.

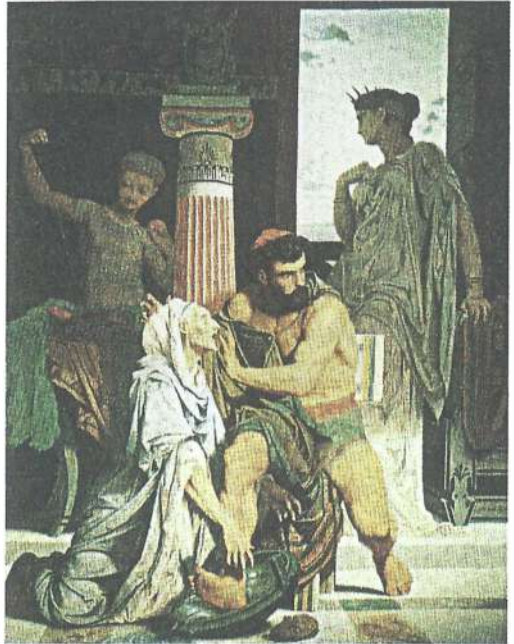

Yılanların boğduğu Laokoon ve oğulları, El Greco, 1610.

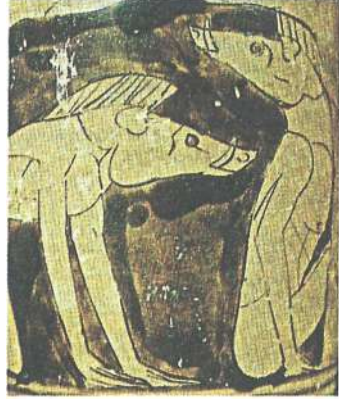

Odysseus Kirke'yi
tehdit ederken;
Etrüsk lahidi, MÖ 4.
yüzyıl sonu.

Sütannesi Eurykleia
Odysseus'u tanıyınca,
Gustave Boulanger,
1849

Odysseus'un domuza
dönüşmüş arkadaşları;
kırmızı desenli
porselen Attika
yağdanlığı, MÖ 480
civarı.

Odysseus ve Sirenler, kırmızı desenli Attika stamnosu,
MÖ 490 civarı.

Odyseus tarafından kör edilen Polyphemos; Argos'tan çok renkli şarap testisi parçası, MÖ 7. yüzyıl.

Koçun altına saklanıp sıvışan Odyseus; siyah desenli Attika şarap testisi; MÖ 5. yüzyıl.

Odysseus ile Penelopeia, Melos'un pişmiş toprağından yapılma,
MÖ 450 civarı.

Homeros'un *İlyada* ve *Odyseia*'sı Batı kültürünün mihenk taşı kabul edilir. En saygın antikçağ uzmanlarından Pierre Vidal-Naquet işte bu iki destanın yazarının dünyasını bizlere ulaşılabılır kılıyor. Vidal-Naquet savaş alanının, olayların geçtiği yerlerin ve kahramanların yolculuğunun kartografyasını çıkarıyor; demokratik toplumun başlangıcını Homeros'un kendi diliyle nasıl betimlediğini açıklıyor; özgür yurttaşlar ile köleler, Yunanlar ile "barbarlar" ve insanlar ile tanrılar arasındaki ilişkiyi ele alıyor. *İlyada* aracılığıyla tragedya; *Odyseia* aracılığıyla komedi olmak üzere Batı edebiyatının doğum noktası kabul edilen bu iki eserin savaş, ölüm, öte dünya, güç ve gücün anlamı üzerine söylediklerini okura aktarıyor. Ayrıca rönesans bilginlerinden James Joyce ve Primo Levi'ye dek, Homeros'un dünyasını öğrenmek, yaşamak ve umudu canlı tutmak için bir neden olarak gören kuşakları takip ediyor. *Homeros'un Dünyası*, yarım yüzyıldan daha uzun bir süredir Yunan evreniyle haşır neşir olan bir tarihçinin tüm tecrübesini ortaya koyarak hazırladığı kısa ve öz bir çalışmadır.

ALFA

@alfakitap

alfakitap

f alfakitap

www.alfakitap.com

9

ARASTIRMA